اڪرام ساگر عباسي

تاريخ جي ڪٺهڙي ۾

سورھ سنڌي ادب

صاحب خان ”سورھ“ ميراڻي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

تاريخ جي ڪنڊڙيءَ ۾

اڪرام ساگر عباسي

SINDH
PUBLISHING
HOUSE
KARACHI

سي - ۴۲۵ نيشنل آٽو پلازا مارسٽن روڊ ڪراچي ۷۴۴۰۰

تاريخ جي ڪٽهڙي ۾

اڪرام ساگر عباسي

ڇاپو پهريون: ڊسمبر ۱۹۹۶ع

تعداد: هڪ هزار

پبلشر: سنڌ پبلشنگ هائوس

سي - ۴۲۵ نيشنل آٽو پلازا مارسٽن روڊ ڪراچي ۷۴۴۰۰

پرنٽر: وول پرنٽر آءِ آءِ چندريگر روڊ ڪراچي

قيمت ۴۰ رپيا

ارپنا

ارپيان ٿو انهن سمورن نسلن جي ناءُ جيڪي، پنهنجن جي
غداريءَ سبب ظلم جو شڪار ٿيا:

اڪرام ساگر عباسي.

اڪرام ساگر عباسي، تاريخ جي اونداهي، ڊڪيل، گهٽيو پرتي سري وبل ڪنڊ ۾ ڇپي مري وبل غدارن کي ڇڪي اسان جي آڏو ننڍين سر وٺي آيو آهي. جيئن اسان سڀني سندن ڪرتوتن ۽ ڪارگذارين جا ڪُنل ڪين ياد ڪري سگهون ۽ هڪ وار ٻيهر ڪين ملامت جا چاپڙ چاڙهي نفرتن جي رڃ ۾ ڌڪي ڇڏيون. جيئن اڄ جا نڪور غدار شايد ان ملامت ۽ سزا کي ڏسي سمجهي سگهن.

۽ اهو ياد رکن ته زنده قومون ڪڏهن به غدارن کي معاف ناهن ڪنديون ۽ پنهنجا ڇڙواڳ پير سنڀالي ڪٺ جي ابتدا ڪري سگهن.

وڏيڪ ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي هي ڪتاب به ان آس سان پڌرو ڪجي ٿو ته شل اسان پاڻ سنڀالي وٺون.

انعام عباسي

مهاڳ

تاريخ، افراد جي ڪارگذارين ۽ ڪاروائين جو ٻيو نالو آهي. فرد سٺو بہ آهي، تہ خراب بہ. برو بہ آهي تہ، چڱو بہ. انسان ۾ نيڪي ۽ بدي، خير ۽ شر ٻئي قوتون موجود آهن. امام الانقلاب مولانا عبيدالله سنڌي 'المقام المحمود تفسير قرآن' ۾ ڄاڻايو آهي تہ جڏهن انسان پنهنجي علم ۽ روحاني طاقت جي زور تي، مڪمل انسان بڻجي وڃي ٿو، تہ نيڪي جي قوت جيڪا فرشتن ۾ آهي، انسان ۾ وڌيڪ اچي وڃي ٿي ۽ بدي جي طاقت، جيڪا انسان ۾ گهٽي آهي، دٻجي وڃي ٿي؛ ۽ جڏهن نيڪي جي قوت بدي تي غالب ٿئي ٿي، تڏهن ان انسان جو درجو، فرشتن کان بہ وڌي وڃي ٿو- ۽ اهڙي انسان جو نالو تاريخ ۾، سٺن لفظن ۾ لکيو وڃي ٿو، پر ٻيو انسان جيڪو بدي ۽ هوس جو ٻانهو ٿئي ٿو، پنهنجين خواهشن جو غلام بڻجي، اقتدار ۽ ڪرسي ماڻڻ لاءِ ڪُڌا ڪم ڪري، نفس جو بندو بڻجي، خدا جي مخلوق لاءِ آزار ۽ ملير جي مارُن لاءِ، موت جو پيغام بڻجي وڃي، ان کي تاريخ ۾ چڱن لفظن سان ياد نہ ڪيو ويندو. تاريخ، قوم جو تجربيگاهہ آهي. تاريخ جي ليبارٽري ۾، قوم جي نئين نسل کي، عظيم درس ڏنو وڃي ٿو. تاريخ ئي زنده قومن جي جيوت جو نشان آهي. قوم جي زندگي جو اهڃاڻ آهي. تاريخ اهو روشن ڏيئو آهي، جيڪو ملڪ ۽ ملت جي، زندگي جو ثبوت فراهم ڪري ٿو. تاريخ اهو آئينو آهي، جنهن ۾ قوم جو ماضي جهلڪون ڏيندي نظر اچي ٿو، ۽ اها قوم پنهنجي شاندار ماضي کي، اڳيان رکي حال ۽ مستقبل جي تعمير ڪري ٿي. ان ڪري ئي چيو وڃي ٿو تہ، تاريخ هر قوم جي نئين تعمير ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي ۽ نئين نسل جي تعمير ڪري ٿي ۽ انسان جا اهي چڱا ۽ براصل، جيڪي ڪيس فرشتن کان بہ مٿي ۽ وري شيطان جا ساٿي بڻائين ٿا، تاريخ جو حصو بڻجي وڃن ٿا ۽ ان فرد جي نالي کي تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ڪري ٿا ڇڏين.

انسان جي نيڪ ۽ چڱين ڳالهين مان هڪ وطن جي حب ۽ وطن واسين سان پريت ۽ محبت به آهي. قرآن شريف ۾ آهي ته "خلق الانسان من الطين" (سورة السجده) اسان انسان کي مٽي مان بڻايو. ان ڪري مٽي سان محبت رکڻ، انسان جي فطرت آهي جبلت آهي ۽ من جو لاڙو آهي. ها! پيغمبري شيوو به. احاديث نبوي ۾ اچي ٿو ته، پاڻ صلعم جڏهن مڪي کان، الله تعاليٰ جي حڪم سان مديني ڏانهن هجرت ڪري رهيا هئا، تڏهن فرمايو هئائون ته "اي مڪا! ڪهڙو نه پاڪيزه شهر آهين. جيڪڏهن منهنجي قوم، مون کان، توکي جدا نه ڪري ها ته مان ٻي جاءِ تي نه وڃان ها" اهوئي سبب آهي جو پاڻ ڪجھ سالن کان پوءِ مڪو شريف فتح ڪري، اباڻي شهر ۾ اچي دلي سڪون حاصل ڪرڻ فرمايائون.

اهڙي جنم ڀومي سان، جمڻ واري هنڌ سان، پاڪ ۽ پوتر اها مٽي، جيڪا انسان کي جٽي ٿي، ان مٽي مان پيدا ٿيل اناج ۽ ڀاڄيون کائي، ان سان وري دشمني ڪجي، بدخواهي ڪجي، نمڪ حرامي ٿي، ان ڌرتي جي ٽڪري تي ڏاريا آڻي، يا انهن جو ڀانهن ٻيلي ٿجي، ڦرلٽ ڪرائي، تباهي مچائي، پنهنجن ديسين ۽ ملڪ جي مارن جي رت جا درياءَ وهائي، هولي کيڏڻ ڪٿان جي انسانيت آهي؟ ڪهڙي چڱ مڙسي آهي؟ اهڙي بي ضمير انسان کي "غدار" چيو وڃي ٿو. ديس دروهي ۽ وطن جو ويري، هر ملڪ ۽ هر ملت ۾ ملي ٿو ۽ تاريخ شاهد آهي ته، اهڙي فرد کي ڪنهن به پسند نه ڪيو آهي. محسن انسانيت حضرت محمد ﷺ تاريخ جي عظيم شخصيت هئا. سندن زندگيءَ مبارڪ ۾ به اهڙا غدار ۽ قوم جا ويري هئا، جيڪي اٺندا وهندا مسلمانن سان هئا، ظاهري طور سندن سڄڻ ۽ گهڻگهرا هئا، پر انهن جا راز هٿ ڪري، مسلمانن جي جهاد متعلق ڳالهين کي ٻڌي، مديني جي رياست کي ڪمزور ۽ کوکلي ڪرڻ لاءِ گهات گهڙيندا هئا. ۽ اهي سڀ ڳالهيون دشمنن کي پهچائيندا هئا، انهن سان ڀڳ هئا. اهڙن غدارن ۽ وطن جي ويرين جو مرڪز، مسجد ضرار هئي. هو وڏا نمازي، متقي ۽ روزيدار هوندا هئا، پر مسلمانن جي جان جا دشمن ۽ مديني جي تئين حڪومت جي خلاف هئا. اهي اسان جي لفظن ۾ قوم ۽ ملڪ جا غدار ۽ قرآن شريف جي لفظن ۾ 'منافق' هئا. ۽ پوءِ ڪين ان ڌوھ جي

ڪھڙي سزا ملي. سنڌن مرڪز مسجد ضرار کي، خود الله تعاليٰ ڊاهڻ جو حڪم ڏنو ۽ حضور اڪرم صلعم انھن سان سڀ لڳ لاڳاپا ختم ڪري، مديني مان ترڙي ڪڍيو. قرآن شريف جي سورة التوبه سيپاري يارهين ۾ ان جو تفصيل سان ذڪر ملي ٿو. خاص ڪري جنگ تبوڪ وقت غدار اسلامي رياست لاءِ مسئلو بڻجي پيا.

غدار ۽ ملڪ و ملت جو ويري، ڪنھن به لحاظ کان معاف ڪرڻ جھڙو ناهي. تاريخن ۾ اچي ٿو ته، حضرت محمد ﷺ جڏهن مڪي کي فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن پاڻ الله تعاليٰ کان دعا گھريائون ته "اي الله، دشمنن جي اکين کان هي ڳالھ لڪل رک ۽ فرشتن کي هن جي خبر ايتري تائين نه پوي جو اسان وٽن پھچي وڃون". (زادالمعاد ج١- ص ٢، ۴ الطبع الميميز مصر ۽ ابن هشام ق ٢ص ٣٩٧) ان وقت حاطب بن ابي بلتعه هو، جيڪو مڪي جو مهاجر هو. هو بدر جي جنگ ۾ به شريڪ ٿيو هو. هن اهڙو اطلاع هڪ عورت هٿان مڪي جي ڪافرن کي موڪليو. حضور صلعم کي وحي جي رستي خبر پئي. پاڻ ان وقت حضرت علي رضه ۽ حضرت زبير رضه کي ان عورت جي ڪڍ موڪليائون، جن ڪيس خاخ جي هڪ باغيچي وٽ پڪڙي، اها چٺي هٿ ڪري پاڻ سڳورن جي خدمت ۾ اچي پيش ڪئي. عالم اسلام جو وڏو دانشور ۽ مورخ مولانا سيد ابوالحسن علي حسني ندوي لکي ٿو ته: "بلاشڪ اها هڪ وڏي غلطي هئي. الله ڪيس معاف ڪري. رسول الله ﷺ ان متعلق چڱن خيالن جو اظھار ڪيو ۽ فرمايو ته "ٿي سگھي ٿو ته الله تعاليٰ اهلِ بدر جي خلوص ۽ قرباني کي ڏسي فرمايو هجي ته، جيئن وڻيو ايئن ڪريو، مان اوهان کي معاف ڪيو." (المرتضيٰ صه نمبر٨٣- ناشر مجلس نشريات اسلامي ڪراچي) بھرحال هن واقعي مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، ان اصحابي سڳوري جو مذڪوره فعل مديني جي رياست ۽ امت مسلمه جي بهتري لاءِ مفيد نه هو، پر سندس اسلام لاءِ ڪيل خدمتن کي سامهون رکي پاڻ سڳورن صلعم، الله تعاليٰ کان ان لاءِ بخشش جي دعا گھري هئي.

عام طور چيو وڃي ٿو ته، تاريخ نويسي هڪ پيچيده ۽ مشڪل فن آهي. خشڪ ۽ لوس Subject هئڻ ڪري، عوام هن ۾ گھٽ دلچسپي وٺي ٿو. پر اهو سارو مدار، تاريخ نويس تي آهي. هو پنهنجي لکڻ جي

ڍنگ Style، طرز تحرير بيان اسلوب ۽ موضوع چونڊڻ ۾ اهڙو انداز ۽ رويو اختيار ڪري، جيڪو پڙهندڙ جي وندر ۽ دلچسپي وٽان هجي. ان جي نفسياتي ۽ ذهني تقاضائن کي سامهون رکي ۽ وقت ۽ ماحول مطابق، موضوع چونڊي، اهڙي نموني پيش ڪري جو پڙهندڙ ان کي پنهنجو سمجهي، هيئين سان هنڊائي. ان سلسلي ۾، آءٌ خوشي سان چوندس ته محترم اڪرام ساگر عباسي ۾ هڪ ڪامياب مؤرخ جون سڀئي خوبيون موجود آهن. هو نئين ٽهي مان سٺو لکندڙ آهي. اڳ ۾ سندس هڪ ڪتاب "سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ" ميجتا ماڻي چڪو آهي. جنهن ۾ سنڌين جي شڪست جي اسباب جو سائنٽيفڪ انداز ۾ جائزو ورتو آهي، ۽ اهڙا ٺوس ۽ حقيقي ثبوت پيش ڪيا آهن، جو ڪيس داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. هن چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته اڪرام نئين ٽهي جو ڪامياب تاريخدان آهي. هن تاريخ نويسي جي فن کي، پنهنجين خداداد صلاحيتن سان هڪ عام فهم Subject بنائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. هن اهڙو ته، اهم ۽ وقتائتو موضوع چونڊيو آهي، جيڪو اسان جي نوجوانن جي دلچسپي وٽان به آهي ۽ وقت جي تقاضائن مطابق به آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ ديس دروهين جون سياه ڪارگذاريون، ٽڙيون پکڙيون پيون آهن، جن پنهنجي وطني ڀائرن ۽ ملير جي ماروئڙن کي غلام بنائڻ ۽ پنهنجي ڪرسي حاصل ڪرڻ لاءِ، ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو. منڍ کان اڄ تائين، اسان جي ديس ۾ اهڙن اقتدار جي بکين جي ڪمي نه رهي آهي. اسان جو نئون نسل اهڙن ظالمن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ ٿو چاهي. مون کي ياد آهي ته، جڏهن منهنجا ٻه ڪتاب "ڏيئي ڏنب ڏڌن" (جيڪو سنڌ تي ڌارين جي حملن بابت هو) ۽ "سنڌين جي فوجي مهارت" ڇپيا هئا، تڏهن ڪيترن ئي نوجوان دوستن، شاگردن ۽ قومي ڪارڪنن مون کان هن موضوع تي ڪتاب لکڻ جي گهر ڪئي هئي، ۽ مون ان تي ڪم به شروع ڪيو هو. بهرحال مون کي ذاتي خوشي ٿي آهي، جو اسان جي هن نوجوان دوست "وطن جي ويرين" تي لکي، سندن پول پڌرا ڪري اسان جي تاريخ کي ڇنڊي ۽ صاف ڪيو آهي. اڪرام ساگر، هر لحاظ کان موضوع سان انصاف ڪيو آهي ۽ اهڙن فردن کي تاريخ جي عدالت ۾ پيش ڪري سندن ڪرتوتن کي وائکو ڪيو آهي.

تاريخ پڙهڻ جو فلسفو به هي آهي ته، ماضي جي ڪارگذارين کي سامهون رکي، حال جي تعمير ڪري مستقبل کي روشن ڪريون. اسان ڏسون ته، ماضي ۾ اسان جن وڏڙن کان ڪهڙيون غلطيون ٿيون، جو اسان جي قوم هيڏا سور سٺا. اسان بهادر ۽ سورهيه هئاسون. اٿو لٿو جهجهو ۽ ان ڪٿو جام هو. مال ميو متارو هو. عوام سجاڳ ذهن رکندڙ هو پر ان هوندي به، آگرين تي ڳڻڻ جيترن ٻاهرين اچي، اسان کي اسان جي ڌرتي تي ٻاندي بڻائي غلام بڻائي اسان کان ڏورن جيان ڪم ورتو. اهو سڀ ڪجهه پنهنجن ئي ڪيو جن ڪرسي لاءِ، اقتدار لاءِ، پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ ۽ پنهنجي آنا لاءِ اهو ڪم ڪيو ۽ اهو فعل، وطن جي آزادي ۽ خودمختياري لاءِ زهرِ قاتل هو.

اسان کي هي مٺو پوندو ته، اسان سنڌي احساس ڪمتري جا مريض آهيون. ٻاهرين جي چمڪ ڌمڪ، لٽ ڦانگر ۽ ڪوڙي ادمبر کان، جلد مرعوب ٿيندا آهيون. لڪير جو فقير بڻجڻ اسان جي عادت رهي آهي. اڪيون ٻوٽي ٻين جي پٺيان ڪڍ لڳي پوڻ اسان جي روايت آهي، پٺي ورائي، پويان پنهنجي سڄڻ جي سڌ کي ٻڌڻ اسان سکيا ئي ڪونه آهيون. اسان ذاتي مفاد جا غلام آهيون ۽ اهوئي سبب آهي جو، "جيري لاءِ ٻڪري ڪهڻ" وقت اسان کي ڪهڪاءُ ڪونه اچي. اسين پنهنجن جا ترا ڪڍڻ وارا آهيون ۽ شير شاهه جا شڪرا ٻڌجي گهر جا ڪڪڙ مارڻ، اسان لاءِ سؤلو آهي. ان ڪري تاريخ جي هر دور ۾ جتي سوين سوڍن ۽ سورمن، سر ڏيئي، سنڌ جي سينڌ سنواري، اتي ٻه چار اهڙا نمڪ حرام ۽ غدار پٽ پيدا ٿيا، جن سوين سرويچن ۽ هزارين سپاهين جي قربانين تي پاڻي ڦيري ڇڏيو.

اسان ۾ ٻي خامي آهي "شخصيت پرستي" جي ڪوڙي قوم پرستي جي فريب ۽ دوکي ۾ اچي، اسان اکيون ٻوٽي، هر ان فرد جي پٺيان لڳي پياسون، جنهن سنڌ ۽ سنڌي جو نعرو هنيو. اهو نه ڏٺوسون ته، ان همراهه جو تاريخي قدڪاٺ ڪيترو آهي؟ هن جو تن سان گڏ مَن به صاف آهي يا نه. ايئن ته نه آهي "ٻاهر چٽڪي مَڪي، اندر ٻڙ ٻڙ دڪي" واري ته ڪار نه آهي هن ماضي توڙي حال ۾ پنهنجن سان ڪهڙو ورتاءُ ڪيو آهي؟ نه اڳ ڏٺوسون نه پيچو. بس "پرائين ڏهلين احمق نچي" وانگر، هوش حواس

وڃائي ويٺا سون. خبر تنهن ۾ جو وچ سير ۾ اسان کي ڇڏي، اهو ناٽڪو پرين پر غيرن سان وينو ڪڳيون هڻي.

تاريخ شاهد آهي ته، اهڙن وطن فروشن جي اسان وٽ ڪمي نه رهي آهي. سنڌ اهڙا ماڻهو به پيدا ڪيا جي "لوه مروڙ" سڏبا هئا. هڪ ڇٽو سُون جي مٺ هو. اهڙا به ماڻهو هئا، جن پنهنجو گهر ٻاري ڏياري ڪئي. پنهنجو آرام ڦٽائي، ٻين کي سُک ڏنو. پر انهن سڀني جي قربانين تي، اهڙن ماڻهن پاڻي ڦيري ڇڏيو. اهي ماضي ۾ به هئا ته، حال ۾ به آهن. اڄ اسان سنڌي، پنهنجي ڌرتي هوندي بي گهر آهيون. پنهنجي درياءَ هوندي، اڄ پيا مرون. پنهنجي گئس هوندي، دونهان وٺا جهنيون. ڪارخانن هوندي به بي روزگار آهيون. اهو سڀ پنهنجن جو ڪم آهي. ٻين کي ڪهڙي ميار ڏيون. پرايو آخر پرايو آهي. غير ته آخر غير آهي. ٻاهريون، آخر ٻاهريون آهي. پر انهن کي گهر جو در ڏيکاريو ڪنهن؟ انهن کي اسان جي تڏي تي آندو ڪنهن؟ اسان پنهنجن جي انهن ڪرتوتن تي روئون نه، پر انهن کي ڪنن کان وٺي چنبا وهائي ڪيون- اڪرام ساگر صاحب، وڏي همت ۽ جرئت کان ڪم ورتي، محنت ۽ عرق ريزي سان، انهن جو حقيقي روپ، اسان کي هن ڪتاب ۾ ڏيکاريو آهي. هن ڪتاب ۾ جن شخصيتن کي پيش ڪيو ويو آهي. انهن صرف پنهنجي ذاتي مفاد، ڪرسي ۽ اقتدار ماڻڻ لاءِ پنهنجي ننگ ۽ وطن کي نيلام ڪيو. ڪاڪو چنو، چنيسر سومرو، ميان نورمحمد، راجو ليکي، تاجو ليکي، ميان عبدالنبي ڪلهوڙو، سيٺ نائون مل، ميرعلي مراد ٽالپر ۽ هن دور جا اهم فرد محمد ايوب کهڙو ۽ پيرعلي محمد راشدي جا نالا تاريخ ۾ ڪنهن کان ڳجها نه آهن ۽ سنڌن "تاريخي ڪردار" کي اڪرام ساگر، جنهن نموني پيش ڪيو آهي سو قابل تعريف آهي.

مطالعي جي وسعت ۽ تاريخ جي ڄاڻ سان گڏ، سندس بيان اسلوب نهايت وڻندڙ ۽ مؤثر آهي. هن تاريخي روايتن ۽ واقعن کي، اهڙي ته دلنشين انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو ڪتاب هڪ دفعو هٿ ۾ کڻڻ کان پوءِ، جيستائين پورو نه ڪبو، تيستائين رکڻ تي دل نه چاهيندي. پهاڪا، اصطلاح ۽ محاورا تحرير جي جان آهن. ان سان گڏ نثر ۾ تجنيس حرفي استعمال ڪري لکڻي کي سادو ۽ سلوڻو بڻايو آهي.

"١٨٤٣ع جو زمانو هو. سنڌ آزادي ۽ غلامي جي ٻہ واٽي تي بيٺي هئي. انگريز عهدنامن جي پاليسيءَ کي ڇڏي سنڌون سنڌو فوجي يلغار ڪرڻ لڳا هئا. مياڻي جو ميدان متو هو، سڄ سنڌين جي رت ۾ رڱجي لال ڳاڙهو ٿيڄي ويو هو. لڄ وندين جا ور وڙهندي قربان ٿي ويا هئا. معصومن، يتيمن جو روپ اختيار ڪيو هو. مائرون ڪونڌر پٽ کهائي بي وارث ٿيڄي ويون هيون. پر ناٿون مل انگريزن سان دوستي ملهائڻ ۾ پورو هو." ليکڪ جي انداز بيان سان گڏ، سندس منظر ڪشي تي بہ نظر ڪريو تہ هن ڪهڙي نہ فنڪارانہ انداز سان هڪ وطن فروش ۽ مفاد پرست انسان جي تصوير چٽي آهي. سندس لکڻي مان "ادب ۽ آرٽ" جو باهمي لاڳاپو بہ ظاهر ٿئي ٿو. اهڙي طرح اڪرام ساگر صاحب، پنهنجي قلم سان تاريخ جي هر ڏکئي ۽ مشڪل خشڪ ۽ دير هضم واقعي کي اهڙي تہ پياري ۽ دلنشين انداز سان پيش ڪيو آهي، جو اهو واقعو ۽ غدار قاري کي پنهنجي اصليت ۽ سچي روپ ۾ اچي، متاثر ڪرڻ کان رهائي نہ ٿو سگهي.

بهرحال اڪرام ساگر جو هي ڪتاب ۽ هن جو ٻيو حصو اسان جي "تاريخي ادب" ۾ بهترين اضافو آهن ۽ اميد آهي تہ اسان جو نئون نسل هن مان سنڌو لاڀ حاصل ڪندو.

دادا سنڌي

ڀاوڙو، سنڌ
٨ آڪٽوبر ١٩٩۴ع

ليکڪ جا ٻه اکر

خاص ڪري سنڌ جي تاريخ سان، اها ٽريجڊي رهي آهي، ته قديم سنڌ ۾ ڪوبه، ڏيهي تاريخ نويس پيدا ناهي ٿيو عرب دور کان اڳ سنڌ ڪيئن هئي، سنڌ جي اقتصاديات، سنڌ جو تمدن ۽ تهذيب، سنڌ جي موسيقيت، سنڌ جي مذهبي رواداري، سنڌ جي رهڻي ڪهڻي وڻج واپار ۽ ڳالهائڻ جو لهجو ڪيئن هو. سنڌ تي قدرتي آفتون ڪيتريون آيون، يا سنڌ جو جنگي هنر ڪيئن هو، ان جو ڪوبه صحيح نمونو پتو ڪرو پنجي نه ٿو سگهي. سواءِ ڪجھ ڌارين حملي آورن جي خبر جي، ۽ ان جي مهابي ڪجھ حڪمرانن جي سڌ پوي ٿي ته، ان وقت سنڌ تي ڪهڙو حڪمران بادشاهي ڪندو هو. ان ۾ به ڌارين حملي آورن جي سورهيائي ۽ ڏاهپ کي وڌي چڙهي ڪري بيان ڪيو ويو آهي ۽ سنڌي حڪمران کي بيوقوف، ظالم ۽ ڪمزور ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ڪنهن به تاريخ نويس ڪنهن به اها زحمت ناهي ڪئي، ته ان وقت جي حڪمران جي حڪومتي مشينري ۽ انتظاميه جي طريقي ڪار تي، يا سنڌي معاشري بابت ٻه چار سٽون لکي.

عرب دور کان وٺي سنڌ جي تاريخ تي ٿورو گهڻو ڌيان ڏنو ويو جيڪا پڻ پرڏيهي تاريخ نويسن مهرباني ڪئي، جو ان کان پوءِ صحيح نموني سنڌ جي حڪمرانن جي تاريخ اسان آڏو آهي، ان ۾ به انهن پاڻ کي بحيثيت مسلمان جي مٿانهين حيثيت وارو ۽ سنڌ واسين کي هندو ڌرم جي ڪري هيٺو ۽ ڪمزور ڪري پيش ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي جو اسان وٽ، ان کان پوءِ وري سومرن جي دور جي مفصل تاريخ ڪو نه ٿي ملي. ان کان پوءِ سنڌ جي حڪمرانن پنهنجين خوبين بيان ڪرڻ خاطر پنهنجن سچن ۽ ڪوڙن ڪارنامن لکرائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ اهڙي طرح پگهاردار تاريخ نويسن کان تاريخ لکرائڻ جي شروعات ٿي. پر اها به نه هجڻ جي برابر آهي.

ويجهڙائي ۾ مانواري حسام الدين راشديءَ ڏينهن رات هڪ ڪري تاريخ جي ڪجھ حصي کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن کي اڄ جو تاريخ نويس وري وري ولوڙي، مکڻ ڪڍڻ لاءِ پاڻ پتوري رهيو آهي، بجاءِ ان جي جو هو ڪا نئين تحقيق ڪري سنڌ جي تاريخ کي نئون موڙ ڏي.

سنڌ جي تاريخ تي ڪافي پاسن کان اڃان تائين ڪم رهيل آهي، آءٌ ان ڳالھ کي سامهون رکندي، سنڌ واسين جي شڪست کائڻ بابت هڪ ڪتاب محترم پڙهندڙن آڏو پيش ڪري چڪو آهيان جنهن ۾ مون پنهنجي وس آهر شڪست کائڻ جي هر پاسي جي چنڊڇاڻ ڪئي آهي. هيئنر وري سنڌ جي غدارن تي مشتمل هي ڪتاب اوهان آڏو آهي.

مون پنهنجن هنن مقالن ۾، انهن شخصيتن کي وائکو ۽ پڌرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جن پنهنجي پنهنجي دور ۾ طاقت (اها مذهبي اڳواڻي هجي يا رياست جي حڪمراني) حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن مفادن جي حاصلات خاطر عوام جي حڪمراني حاصل ڪرڻ کان پوءِ انهن پنهنجي وحشي روح جي گهوڙي جي سنبن هيٺان، عوام جي معصوم جذبن کي چچريو ۽ چيڀاٽيو آهي. انهن هميشھ پنهنجي پيٽ ڀرڻ خاطر عام رعيت جو امن ۽ سڪون ڦٻي ڦٽايو آهي، عام انسانن جي جان، مال، عزت ۽ آبروءَ جي تحفظ بدران انهن عوام جو رت وهايو.

مجموعي طور انهن ڪردارن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ اهي جيڪي ان وقت حڪمران هئا، جن پنهنجي ڪوڪلي انا ۽ ڪرسيءَ بچائڻ خاطر، ڌرتيءَ ماءُ جو سودو ڪرڻ ۾ ٻه دير نہ ڦٻي ڪئي ۽ ٻيا اهي جن کي ان وقت جو مجبور عوام پنهنجي لاءِ مسيحا ڀانئيندو هو. انهن جي ڏاهپ ۽ دانائيءَ ۾ عوام جو وڏو ڀروسو هوندو هو. ۽ جيڪي هر عمل جي ردعمل جي ڄاڻ رکندي ٻه، سنڌ کي غلاميءَ جي ڪاري کڻ ۾ اڇلائڻ لاءِ ڌاري سامراج جا دلال ۽ ڪرڙم جا ويري بڻجي پيا. پهرين قسم ۾ چنيسر، ميان عبدالنبي ۽ ان جا صلاحڪار ۽ محمد ايوب کهڙو. ۽ ٻي قسم ۾ ڪاڪو چنو ۽ پير علي محمد راشدي اچي وڃن ٿا.

باقي سيٽ نائونل کي اسان وٽ ٻن مختلف رخن کان ڏٺو وڃي

ٿو، هڪڙن سيد کي غدار ڪوٺيو آهي، ۽ ٻين جو خيال آهي ته سيد جيڪو ڪجهه ڪيو، اهو وطن دشمنيءَ خاطر نه، پر اهو ميرن جي مذهبي ڪٽرپڻيءَ جي ڪري ڪيو هو. ميرن، هندن سان تمام گهٽيون جنيون ڪيون هيون، عام هندن کي ته ڇڏيو، پر ميرن سيد جي پيءُ هوتچند جو طوهر اسلام جي سنت مطابق ڪرايو هو. جيڪو سيد لاءِ تمام گهڻو اپمانيندڙ هو. تنهن ڪري سيد کي غدارن ۾ شامل نه ٿو ڪري سگهجي.

سيد نائونمل جي ان رخ تي جيڪڏهن لکيو وڃي ته تمام گهڻو لکي سگهجي ٿو، پر مان هتي صرف ايترو چوندس ته ڇا ڪنهن هڪ شخصيت جي انا ۽ عزت خاطر سموري قوم جي عزت، خودداري ۽ آزادي جو سودو ڪرڻ، جيڪڏهن غداري ناهي ته پوءِ ان کي ٻيو ڪهڙو نالو ڏيئي سگهجي ٿو........!!!

جيڪڏهن سيد کي پنهنجي پيءُ جي عزت جي پلاند خاطر اهو حق ڏبو ته پوءِ قرباني ۽ پنهنجو مفهوم ۽ اهميت وڃائي ويهندي ۽ پوءِ ڪاڪي چني کان وٺي پير علي محمد راشديءَ تائين. انهن سمورن کي پڻ اهو حق پهچي ٿو ته انهن ڪجهه هڙ حاصل ڪرڻ خاطر جيڪو ڪجهه ڪيو اهو صحيح ڪيو هو.

سنڌ، اڄ جنهن ڪنهن حالتن مان گذري رهي آهي، سموري تاريخ ۾ ڪنهن به وقت اهڙيون حالتون نظر نه اينديون. ٿانئي لاءِ آيل، بورچي خاني تي ته ڪڏهوڪو قبضو ڪري چڪا آهن هينئر وري دالي کي به ڦٻائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهن. الطاف حسين لنڊن ۾ ويهي سنڌ کي ورهائڻ لاءِ سازشون سٽي رهيو آهي، ۽ وڏي واڪي سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ جا اعلان پيو ڪري، سنڌ جا سهڻا شهر، ڪراچي ۽ حيدرآباد جهنم بڻجي چڪا آهن امن، اهنسا، ڀائيچارو، ميل ميلاپ، قرب، سڪ ۽ سڪون ختم ٿي ويو آهي، ان جي جاءِ تي نفرت، بغض، ساڙ، ڪيني، افراتفري ۽ لٽ مار اچي واسو ڪيو آهي. ان ايڏي گهٽ، پوسٽ ۽ پريشان ڪندڙ حالتن ۾ به اسان جا رهنما هڪ ٻئي کان گوءِ کڻڻ ۾ پورا آهن، ڪيترن ئي اتحادن ٺهڻ جي باوجود، وڏماڻهائپ سبب وري هڪ ٻئي کان ڪوهين ڏور بيٺا آهن پيپلزپارٽي جيڪا سنڌ جي عوام جي نمائنده پارٽي آهي.

جنهن کي هي ٽيون ڀيرو سنڌ واسين اکيون ٻوٽي ووٽ ڏيئي برسرِ اقتدار

آندو آهي، ان جا حال اهي آهن جو اڄ ٻه اهي ايم ڪيو ايم سان ناهه خاطر مختلف ڪاميٽيون پيا جوڙين، رڳو اخباري بيانن جي ڏم آهي، روزانو اخبار جو اڌ حصو، سنڌ جي ورهاڱي تي ڪوڙ ٽيل آهي. پر جيڪڏهن عملي ڪم تي نظر وجهبي ته نتيجو زيرو نظر ايندو ۽ اهين ئي سنڌ سياسي چڪيءَ ۾ پيسبي ۽ پيڙهبي رهي ٿي.

انهن اهڙين حالتن ۾ مون پاڻ تي فرض ڄاتو، ته سنڌ جي غدارن کي "تاريخ جي ڪٽهڙي ۾" آڻي عوام آڏو پيش ڪيان. ۽ اڄ جي سياسي ڪيڏارين تي واضح ڪيان ته، اوهان جي ڪارنامن تي ٻه تاريخ جي نظر آهي، ياد رکو جيڪڏهن اوهان سياسي مصلحتن خاطر سنڌ جي مفادن سان ذري برابر ٻه هٽ چراند ڪئي ته اوهان کي ٻه تاريخ جو انصاف پسند فيٽو، اڄ نه ته سڀاڻي، پنهنجي هيٺان آڻي اهين ئي چيرڦاڙ ڪندو جيئن اڳين ڪڙم جي ويرن جي ڪئي اٿائين.

ٺٽون ديرو
٢٥ جولائي ١٩٩۴ع

اڪرام ساگر عباسي

ڪاڪو چَنو

قريا پسي ڦين، ڪرين ڪيرنه چڪيو،
دنيا ڪارڻ دين، وڃائي ولها ٿيا.

سنڌ جي جنهن به دور جي تاريخ تي نظر وجهنداسون ته، جيجل سنڌ جي محبِ وطن پٽن سان گڏ، سنڌڙي ماءُ جي وڪائو پٽن جا ڪنڪ پڻ ملندا. جيڪڏهن اسان انهن جي غداريءَ جا سبب جاچينداسون ته، صرف مطلب پرستيءَ ۽ خودغرضيءَ جي ٻيا ڪي به سبب نظر ڪونه ايندا. اهي ذاتي انا پرستيءَ جي ڏيکاءَ ۾ ڦاسي پنهنجو پاڻ کي وڏي عزت ۽ آبروءَ وارو سمجهندا هئا. انهيءَ ڪري جنهن به انهن کي پنهنجي عزت ۽ شهرت لڏندي محسوس ٿيندي هئي ته، اهي وطن ۽ قوم جي عزت ۽ ناموس ۾ هٿ وجهندي دير ئي ڪونه ڪندا هئا.

هر قوم لاءِ بيوقوف ۽ جاهل ماڻهو وڏا نقصانڪار ٿيندا آهن. انهن جي هر عمل سان قوم کي وڏو سانحو رسندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن عقلمند ۽ ڏاها سڏجڻ وارا به انهن کان گهٽ ثابت ناهن ٿيندا. جڏهن ته قوم جي بقا جو دارومدار ئي انهن جي سياڻپ ۽ هوشياريءَ تي ٻڌل هوندو آهي ۽ انهن جي هر قول ۽ فعل تي قوم وڏيون وڏيون منزلون طئي ڪري پنهنجي ڏاهپ، بهادري ۽ خوشحاليءَ جو نالو روشن ڪندي آهي. پر جڏهن انهن جي ذهن ۾ ڏاهپ جي جاءِ خوف ۽ لالچ اچي ورندي آهي ته انهن کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه هاڃيڪار ثابت ناهي ٿيندو.

هاڻي راجا ڏاهر (695-712) جي دور تي سرسري نظر وجهون ته، ان وقت سنڌ جي ڏاهن ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو آهي، جن جي ڪڍ سنڌي عوام هيو ۽ جن جي رڳو اشاري ڪرڻ تي، پنهنجا سِر ڪٽي ترءَ تي رکڻ لاءِ به تيار هئا.

تاريخ جي مطالعي ڪرڻ مان اسان کي خبر پوي ٿي ته، راجا ڏاهر واري وقت ۾ سنڌ اندر ڪاڪي چني نالي هڪ وڏو داناءُ انسان هوندو هو. سنڌ جا ماڻهو ان جي پيروي ڪرڻ ۾ پنهنجي نجات سمجهندا هئا. اهو واقعي حالتن جي جائزي وٺڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو پنهنجي دور جو اهو وڏو سياستدان ڪري ليکيو ويندو هو. اهو جيڪڏهن چاهيندو هو ته، ڪنهن بزدل ۽ گيديءَ کي به پنهنجي سياسي چالاڪين سان وڏو بهادر بڻائي ڇڏيندو هو، پر جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو ته، هن پنهنجن صلاحيتن مان سنڌ کي ڪوبه فائدو ڪونه رسايو. ويتر راجا ڏاهر جو مخالف بڻجي، ان جي مشير مرسن کي ڪاٺر بڻائڻ لڳو. محمد بن قاسم جڏهن فتح جا نغارا وڄائيندو اڳتي ٿي وڌيو ته، بڌاپور جي بهادرن، جيڪي ڪاڪي چني جا پوئلڳ هئا، اهي لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا. پر ڪاڪي چني عجيب احوال ڪري، انهن جي دلين ۾ وهمن جا انبار وجهي ڇڏيا. مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

"بڌاپور جي ماڻهن وڃي ڪاڪي چني کي چيو ته: "اسان کي اجازت ڏي ته، اسلام جي لشڪر کي راتاهو ڏيون." ڪاڪي چيو ته: "مون نجومين کان ٻڌو آهي ته، هي ملڪ اسلام جو لشڪر فتح ڪندو ۽ انهيءَ جو وقت به هي آهي. تنهن ڪري اهو خيال هرگز دل ۾ نه آڻيو."(١)

ڪاڪي چني جي اهڙي جواب ٻڌڻ کان پوءِ به اهي پنهنجي ارادي تي اٽل رهيا ۽ پنهنجي لشڪر کي هٿيارن سان ليس ڪري عرب لشڪر جي طرف وڌيا. جڏهن سڏ پنڌ تي اچي پهتا ته، اهي رستو ڀُلجي ويا. رات جو سارو وقت جهنگ ۾ دربدر ٿي ڇڻن ٽولن ۾ ورهائجي ويا ۽ صبح جو پاڻ کي سيسم واري قلعي جي هيٺان ڏٺائون. انهن جي ذهن ۾ جيڪي خدشا ڪاڪي چني پريا هئا، انهن به ڦٽڻ شروع ڪيو، اهي اهڙا ته وهمي بڻجي ويا جو، ڪاڪي چني جي ٻڌايل ڳالهين کي سورنهن آنا سچ سمجهي، پاڻ کي هيٺو ۽ ڪمزور سمجهڻ لڳا. جيتوڻيڪ اها سموري واردات انهن سان اونداهيءَ رات سبب ٿي هئي.

ان کان پوءِ هو مجبور ٿي وري ڪاڪي چني سان صلاح ڪرڻ آيا.

---

(١) تحفه الڪرام، مير علي شير قانع، ص ٣٥.

ڪاڪي چَني ۾ انهن کي همٿائڻ ۽ چُست ڪرڻ بجاءِ وڌيڪ سياٿپ کان ڪم وٺندي، انهن کي ساٿو ڪري چنيو ۽ پنهنجي ماضيءَ ۾ ڪيل ڪارناما ۽ اڳڪٿيون وڏي رنگ ۽ ڍنگ سان کين ٻڌائڻ شروع ڪيا. چچ نامي جي مصنف لکيو آهي ته:

جڏهن هو ڪاڪي چَني وٽ واپس پهتا ته، ڪاڪي چَني انهن کي پنهنجي صلاح ۽ ارادو ٻڌائيندي چيو ته: "توهان کي معلوم آهي! مان بهادريءَ، مردانگيءَ، همٿ ۽ دانائيءَ ۾ جڳ مشهور آهيان ۽ توهان وٽ رهي ڪيترين ئي مشڪلاتون حل ڪيون اٿم. پر ٻُڌ مذهب وارن ڪتابن ۾ نجومين جي حساب سان اٿين حڪم ٿيل آهي ته، هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو. تنهن ڪري مون کي سندس استقبال ڪرڻ جو ارادو آهي." (١)

ڪاڪي چَني کي جيڪو خوف ۽ لالچ هئي، سا ان ظاهر ڪئي، پنهنجي ڌاهپ جي زور تي جڏهن ان کي پڪ پئجي وئي ته هند ۽ سند اسلامي لشڪر هٿان فتح ٿيندو، تنهن ڪري هن پنهنجو پلو ان ۾ ڇاتو ته، دشمن سان ناهه ڪري انهن کان ساڳي عزت برقرار رکڻ جا واعدا ۽ اقرار ورتا وڃن. هن مفادپرست پاڻ سان ڪيترن ئي بهادرن کي وطن فروشيءَ تي راضي ڪيو هو. محمد بن قاسم ۾ جڏهن ڏٺو ته، سواءِ جنگ ڪرڻ جي، هيترا همراهه آڻ مڃي مخالف ڌر جي صفحن ۾ ڏار وجهي، اسان جي طرف دوستي ۽ صلح جو هٿ وڌائن ٿا ته، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ انهن کي وڏا انعام اڪرام ڏئي انهن جي دل رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هندستاني ڪپڙي جي وڏي سروپاءِ سندن پارائي ۽ ڪاڪي چَني ان جي عيوض ڏارين کي ڪوڙيون ڪٿائون ٻڌائي، ان جو حوصلو بلند ڪيو ۽ هر ڏکئي وقت ۾ هر ممڪن مدد جو يقين ڏياريو. چچ نامي جو مصنف لکي ٿو ته:

ڪاڪي چَني محمد بن قاسم کي احوال ڪندي چيو ته: "مان تنهنجي تابعداري ڪئي آهي ۽ تو کي نصيحت ڪندو رهندس. جيترو ٿي سگهندو اوترو مددگار رهندس. دشمن ۽ بدِ خواهن جي ختم ڪرڻ ۾

---

(١) چچ نامو. ص ـ ١٧٤

(٢) چچ نامو. ص ـ ١٧٦

تهنجو رهبر ٿيندس." (٢)

هن ضمير فروش پنهنجي ڏاهپ، چند ٽڪن تي وڪڻي ڇڏي ۽ راجا ڏاهر لاءِ چئلينج بڻجي اڀري پيو. راجا ڏاهر کي شڪست ڏيڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندو رهيو. ڪاڪي چَني جي هن غداريءَ ڪان پوءِ عربن وٽ جلهن پين، سڀ سالارن ڪاڪي چني جي عزت ٿيندي ڏٺي ته، اهي به هرڪجي پيا ۽ محمد بن قاسم ڏي صلح جا پيغام موڪلي ٺاهه ڪرڻ لڳا. جڻ ته ڪاڪي چَني هڪ قسم جو رستو ڏيکاري ڇڏيو.

ان ڪان پوءِ ڪاڪي چَني هڪ لشڪر تيار ڪيو. جنهن سان هو سنڌواسين کي ماريندو، انهن جي لٽ مار ڪندو رهيو. اٿين ڪٿي چئجي ته، هو 'شير شاهه جي شڪري' جيان گهروارن جو دشمن بڻجي ويو ۽ سچو ڏيهن دولت خاطر سنڌي لشڪر کي معرڪن ۾ وجهيون، انهن جو سامان مال غنيمت سمجهيو لٽيندو رهيو، تاريخ ۾ اسان کي اهڙو اشارو ملي ٿو ته:

"ڪاڪي چَني مخالفن تي حملو ڪري ڏاڍا ڍورڪڙ، ڪپڙا، وَهٽ (ڍور) غلام ۽ اناج غنيمت ۾ هٿ ڪيو. جنهن جي ڪري عرب لشڪر ۾ گوشت ۽ گاهه جي گهٽائي ٿي." (١)

ان مان اسان اهو اندازو ڪري سگهون ٿا ته، ڪاڪي چني جي انهن قربن ڪرڻ ڪان اڳ ۾ عربن جي لشڪر کي ڪافي مسئلا سامهون هئا، جنهن جو حل ڪاڪي چني جي گڏجڻ ڪان پوءِ ٿيو. اهو هيو ڏاهر جي دور ۾، ان ڏاهي جو ڪردار، جيڪو سڀ ڪان وڏو هاڃيڪار بڻيو. جيترو ڏاهو ۽ سياڻو هو، اوترو ئي مطلب پرست ۽ وطن فروش بڻجي سموريون صلاحيتون ڏارين کي ارپي ويٺو. هن سنڌ ڌرتيءَ ۽ سنڌي قوم کي غلاميءَ ڪان بچائڻ لاءِ ڪابه حڪمت عملي تيار نه ڪئي. نه ڪو راجا ڏاهر سان صلاح مشورا ڪري، گڏجي جنگ ڪرڻ جو سوچيو. رڳو ڌارين جي منظمائپ ڏٺي ۽ انهن ۾ ايڪو ڀڏي ۽ وڏو لشڪر ڏسي خوف ۾ اچي ۽ ڌارين طرفان 'امير الهند' جو لقب ماڻي، انهن جو ايجنٽ بڻجي ويو.

---

(١) ساڳيو. صـ ١٧٤

چنيسر سومرو

سنڌ عربن جي غلاميءَ ۾ ڪجهه عرصو رهڻ کان پوءِ سومرن جي دور ۾ هڪ ڀيرو وري آزاد ۽ خودمختيار ملڪ جي حيثيت سان دنيا جي نقشي تي اڀري آئي. سومرن سنڌ کي هر لحاظ کان خوشحال ۽ مالامال ڪيو، سنڌ جي اقتصادي، دفاعي ۽ سياسي قوت جا ٿنڀ سر اڀاءَ ورتا.

عربن مان اڃا جان مس جند ڇٽي ته غزنوين ۽ غورين پنهنجون لالچي نظرون سنڌ ۾ وڌيون، سومرن پنهنجي سگهه پٽاندر، ڪين ڀرپور جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڊگهو عرصو غلامي ۾ رهڻ ڪري سومرا اڃا دفاعي طور ايترا مضبوط ۽ مستحڪم ڪونه ٿيا هئا، جو صحيح نموني ڌارين جو مقابلو ڪري سگهن. ان هوندي به، جڏهن به ڪين موقعو ملندو هو ته هو خودمختياري جو اعلان ڪندا هئا ۽ دارالحڪومت ۾ جزيو موڪلڻ کان نابري واريندا هئا. مولائي شيدائي لکي ٿو ته: "سومرا ڀين هندو راجائن وانگر مسلمان حاڪمن کي عشره (پيدائش جي ڏهين پتي) ڀرڻ لڳا، وري جڏهن دهلي جي سلاطين کي ڪمزور ڏسندا هئا ته، خودمختيار ٿي رهندا هئا." (١)

دودي ڀيرين ۽ سنڌس پٽ سنگهار جي دور حڪومت ۾ سنڌ جون سرحدون اڃان به وسيع ٿيون. جن تي اسان کي بي انداز فخر محسوس ٿو ٿئي، پر جڏهن چنيسر جي داغدار ڪردار تي نظر پوي ٿي ته، شرم کان ڪنڌ جهڪي ٿو وڃي. هيٺ چنيسر جي ڪارنامن جو تجزيو ڪنداسون، جنهن مان سنڌس ڪردار جي ڀلي ڀت سڌ پئجي ويندي.

سومرن جو سورنهون حاڪم ڀونگر جڏهن تخت تي ويٺو ته هن شروع کان ئي سنڌ جي خوشحالي طرف ڌيان ڏنو ۽ ڀاڙيسري رياستن سان لڳ لاڳاپا ستارڻ جي ڪوشش ڪئي. جيڪا دودي ڀيرين اجنهن کي

---

(١) تاريخ تمندن سنڌ، مولائي شيدائي. ص۔

تاريخ ۾ ڪاري دودي جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو) جي دور حڪومت ۾ وڳهه ڪوٽ جي قبضي ڪرڻ سبب اڻبڻت پيدا ٿي هئي، جو ته وڳهه ڪوٽ آڳاٽي وقت کان ولي گجر قوم جي قبضي ۾ هو، ان کي ڪاري دودي پنهنجي قبضي ۾ ڪري گاديءَ جو هنڌ بڻايو هو.

اهڙي طرح دودي ٻي (جيڪو تاريخ ۾ نهري دودي جي نالي سان مشهور آهي) ان ۽ گجرن سان گهڻيون ئي جنگيون جوٽيون، جن ۾ ڪيس سوڀ ملي هئي. سومرن جو ٻيو پاڙيسري ملڪ واگهيلن جو هو. جنهن جا پڻ سومرن سان سٺا لاڳاپا ڪونه هئا. ڪيترائي ڀيرا واگهيلا سنڌ جي گاديءَ جي شهر وڳهه ڪوٽ تي حملي آور ٿيا، پر سنڌ جي غيور محب وطن عوام، هر ڀيري واگهيلن کي بري طرح شڪستون ڏيئي، نااميد ڪري ڀڄائي ٿي ڪڍيو.

سومرن دهلي سان پڻ ڪافي ڇڪريون ڪاڍيون هيون، ان ڪشمڪش ۽ اڻبڻت کي ختم ڪري امن امان ۽ خوشحالي قائم ڪرڻ لاءِ ڀونگر، گجرن جي سردار لاڏٺي جي ڌيءَ روپا سان شادي ڪئي، جيئن ساٺن لڳ لاڳاپا سڌرن ۽ مٺي ماٺتي سبب هڪ ٻئي جي ويجهو اچن، پر گجر قوم پنهنجو وير وٺڻ لاءِ ان جو غلط فائدو ورتو ۽ ان موقعي کي غنيمت سمجهي ڪجهه وقت لاءِ خاموش ٿي ويٺي.

ڀونگر کي ٻه گهرواريون هيون، روپا راڻي مان هڪ پٽ چنيسر نالي پيدا ٿيس، ۽ ڏاڍي پوٽي مان هڪ ڌيءَ ٻاگهل ۽ ٻيو پٽ دودو جائس، روپا راڻيءَ شروع ۾ ئي، ڀونگر کي هيڻايون مٺايون ڏيڻ شروع ڪيون ۽ چنيسر کي ٻه پنهنجن ويجهن مائٽن مان محمد گجر جي ڌيءَ "مريم" سان پرڻايو. اهڙيطرح هن پنهنجي سازشي منصوبي کي عملي جامون پارائڻ شروع ڪيو. ۽ سس، نُهن ٻنهي چنيسر کي ايترو ته پنهنجي ڪنٽرول ۾ ڪيو جو، چنيسر ڪوبه ڪم سواءِ ماءُ ۽ زال جي صلاح مشوري جي، ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو.

ڀونگر ٦٧٨هه ۾ وفات ڪئي. سنڌ جو حڪمران مقرر ڪرڻ لاءِ مجلس شوريٰ ويٺي، جيڪا هڪ سئو ارڪانن تي مشتمل هئي، جنهن ۾ مختلف ذاتين جا پڳدار هوندا هئا. جن مان ڪجهه هي هئا: ٿهيم، ابڙا، سما، سوڍا، ڳاها، ڀهوڙ، ٻارڻ، ٻٽي، جاڙيجا، تنور، راڄڙ، مينڌرا، ملاح،

ڀنهور، سهتا، راڄپر، ڪاڇيلا ۽ چنا وغيره هئا. انهن کان سواءِ ٻيا اسي رڪن سومرن جا هوندا هئا، جيڪي سردار سڏيا ويندا هئا.

حڪومت جو سارو ڪاروبار انهن جي صلاح مشوري سان هلايو ويندو هو. هر ننڍي خواهه وڏي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ مجلس شوريٰ گهرائي ويندي هئي. پوءِ جيڪو فيصلو متفق راءِ سان، ان مجلس شوريٰ ۾ پاس ٿيندو هو، اهو آخري ۽ اٽل ليکيو ويندو هو. ٦٧٨هه ڀونگر جي وفات کان پوءِ اها مجلس شوريٰ ويٺي، جنهن متفق راءِ سان اهو فيصلو ڏنو ته ڀونگر جي مسند تي سنڌس ٻي نمبر پٽ دودي کي ويهاريو وڃي، ڇو ته دودو عقلمند، هوشيار ۽ بهادر آهي. تنهن ڪري چنيسر جي پيٽ ۾ پارليامينٽ (مجلس شوريٰ) دودي کي پڳ ٻڌائڻ جو فيصلو ڏنو. ان فيصلي ڪرڻ وقت، چنيسر ۽ دودو ٻئي ڄڻا، ان اجلاس کان ٻاهر هئا، ايتري قدر جو چنيسر اهڙي نازڪ وقت ۾ شڪار ڪرڻ لاءِ ڀنگار طرف ويل هو. جڏهن پارليامينٽ پنهنجو فيصلو دودي کي ٻڌايو ته، دودي انڪار ڪندي چيو ته پڳ جو حقدار چنيسر آهي، ڇو ته هو مون کان وڏو آهي.

پڳ چنيسر مير جي، ٻڌندو منهنجو ڀاءُ،
پڳ ٻڌندس ڪينڪي، مون کي ڪمندو ڪين خدا.

پر پوءِ ٻه راڄ وارن دودي کي پڳ ٻڌائڻ تي زور ڏنو، جن کي دودي پنهنجي دانائيءَ ۽ سياڻپ سان قائل ڪيو، ته پڳ چنيسر ئي ٻڌندو، ڇو ته هو منهنجو وڏو ڀاءُ آهي، ائين نه ٿي جو تخت نشينيءَ تان چنيسر بگڙجي پوي ۽ خانداني جهڳڙا شروع ٿي وڃن. دودي کي اها ڳالهه محسوس پئي ٿي ته جيڪڏهن خانداني جهڳڙا شرع ٿي ويا ته گهڻو خون خرابو ٿيندو ۽ سنڌ جي شادابي ويرانيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي. پارليامينٽ دودي جي ان درخواست تي پنهنجو راضپو ڏيکاريو.

دودي پنهنجو خاص ماڻهو موڪلي چنيسر کي گهرائي ورتو. جنهن کي پڳ ٻڌڻ جو فيصلو ٻڌايو ويو. جنهن هانوڪار ته ڪئي پر چيائين: "ترسو ته مان ماءُ کان پڇي اچان." جنهن تان پارليامينٽ جا رڪن، جيڪي اڳ ئي چنيسر جي پڳداري جي خلاف هئا، سي ڦري ويا. ۽ دودي تي وري زور رکيائون ته پڳ تو کي ٻڌڻي پوندي.

دادا سنڌي لکي ٿو ته: "چنيسر کي جڏهن تخت نشين ٿيڻ جو چيو

ويو ته چيائين ته 'ترسو مان امڙ ڪان پڇي اچان.' ان تي راڄ ڪاوڙجي، پڳ ڪسي دودي جي حوالي ڪئي، دراصل سياسي انتظام ڪاروبار ۽ ملڪي مسئلا ايڏا ته منجهيل، پيچيده ۽ جلدي حل طلب هوندا آهن، جو جيڪڏهن انهن کي طئه ڪرڻ ۾ گهروارن جي راين ۽ ارادن کي دخل ڏنو وڃي ته پوءِ "هئي رام جي حوالي" مصداق ٿي وڃي ٿي. ان ڪري سنڌ جي پارليامينٽ چنيسر کي زن مريد ۽ ماءُ جو ٻالڪو سڏي پڳ کان محروم ڪيو. (١)

آخرڪار دودو راڄ جي اٽل فيصلي ۽ ضد آڏو هيٺو ٿيو، ۽ پڳ ٻڌڻ لاءِ تيار ٿيو، پر پوءِ به هڪ شرط وڌائين ته جيڪڏهن پڳ منهنجي، ته واڳ چنيسر جي، يعني ٻلي مان پڳدار هجان، پر حڪومت جون واڳون ۽ ڪاروبار جي هلت چلت، چنيسر جي هٿ ۾ هوندي.

چنيسر جڏهن گهران ماءُ ڪان صلاح وٺي واپس آيو ۽ دودي کي پڳ ٻڌل ڏٺائين ته خاموشيءَ سان واپس گهر هليو ويو. ان وچ ۾ دودي جي پڳ ٻڌڻ جي خبر سڄي شهر ۾ هُلي وئي. سو چنيسر جيئن ئي گهر پهتو ته پهريان ماڻس مليس ۽ پوءِ سندس گهرواري. ٻنهي ماين، ڪيس پڳ نه ملڻ تي پنهنجي شرارتي منصوبي تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو، جو ته انهن ٻنهي عورتن جو، سومرن جي حويليءَ ۾ اچڻ جو مقصد ئي، سومرن جي حڪومت ۾ ڏڦيڙ ۽ قومي ٻڌيءَ ۾ ڏار وجهي ڪمزور ڪري، گجر قوم جو وير وٺڻ هو، تنهن ڪري ڪين ان وقت کان وڌيڪ ٻيو بهتر موقعو ڪونه ٿي سجهيو.

اهڙي طرح انهن پراڻي سٽيل سازش جي شروعات ئي رناٽڪن طعنن سان ڪئي، ماڻس اجا چپ ئي مس پٽي ڪئي ته، وري جوڻس پٽي شروع ٿي، مهڻا ۽ طعنا ٻڌي ٻڌي، چنيسر کي ويهڻ وهه ٿي لڳو، نيٺ ماءُ ۽ جوءِ آڏو سرخرو ٿيڻ لاءِ، چنيسر قومي غيرت، وقار، ناموس ۽ وطن جي حب جون حدون اورانگهي دهلي جي سلطان ترم شيرين عرف علاؤالدين ڏي داتهين ٿيڻ لاءِ سنبريو، جيئن بادشاهي لشڪر کي سنڌ تي ڪاهي اچي.

دودو پڳ ٻڌيون ڪچهريءَ ۾ ويٺو هو ته ٻاگهي روئيندي اچي چنيسر جي دهلي داتهين ٻڄي وڃڻ جي خبر ٻڌايس، دودي ٻاءُ کي

---

(١) سومرن جي دور جا سورما، دادا سنڌي ص- ٥١.

گهٽائي ايلاز منٿون ڪيون، راڄ جا چڱا مڙس به ميڙ ڪري موڪليائينس، پر چنيسر ضد ۾ اچي عقل، سمجهه ۽ وطن جي محبت جو گس ڇڏي، انڌو ٿيو. غداري تي سندرو ٻڌي بيٺو ۽ دهلي طرف راهي ٿيو.

"دودي وڏا وس ڪيا، پر چنيسر چيو ته: ڇڙهيو آهيان سو مڙندس ڪين، ۽ اوس علاؤالدين آڻيندس. تڏهن دودي چيس ته پاڳ ۽ راڄ ٻيڙا ڪري انهن کي مڃاءِ ته پڳ پيڙهي هيٺ به تنهنجي حوالي آهي. پر چنيسر نه مڃيو ۽ روانو ٿي ويو، ته به دودو پويان سومرن جي پاڙن مان سردارن ۽ پاڳن جون ميڙون موڪليندو رهيو. آخري ميڙ "اڇ" جي شهر پهتس. پر چنيسر اتان اڳ ئي نڪري چڪو هو، پوءِ ميڙ اڳتي وڃي ڪنهن منزل تي کيس پهتو، پر موٽائي ڇڏيائين، چنيسر دهليءَ وڃي پهتو ته به دودو پويان قاصد موڪليندو رهيس. پر چنيسر جو ويو سو وري نه آيو." (١)

چنيسر سان واگهيلن جو وزير ماڌوراءِ، دهلي تائين گڏ هو ۽ گجر قوم پڻ ڪافي مدد ڪيس. اتي پهچي علاؤالدين کي دولت سان گڏ پنهنجي ڀيڻ ٻاگهل جو سڱ به آڇيائين، جنهن تي سلطان علاؤالدين راضي ٿي، من ۾ دولت ۽ سڱ جي لالچ رکي سنڌ ڏانهن اُلريو.

علاؤالدين سمرقند (ايران) جو هو. جيڪو دهليءَ تي حملو ڪري ڦرلٽ خاطر دهلي ۾ ترسيل هو. دادا سنڌي لکي ٿو ته: "علاؤالدين آيو ئي هندستان ۾ ڦرلٽ ڪرڻ ۽ مال ميڙڻ جي خيال سان هو، سو هن کي جڏهن سنڌ جو جاتو ۽ پنهنجي ئي ڪڙم جو ويري ملي ويو، ڪنهن جي مٺي مکڻ پوي ته سينڌ ڪانه ٿي سڙي. "يڪ نه شد دو شد". هڪ ئي وقت سندس مٺ ۾ ٻه گدرا ٿي آيا، سو دهليءَ مان ٻانهون ڪُنجي سنڌ روانو ٿيو." (٢)

علاؤالدين جو لشڪر جڏهن سنڌ جون حدون اورانگهي آيو ته سومرن پاران چنيسر جي ڀڻ ننگر کي ايلچي ڪري موڪليو ويو، جيڪو خودداري، بيباڪيءَ ۽ ناز سان هلندو وڃي ڀاءُ سان مليو. چنيسر کي گهڻوئي سمجهايائين، پر هن وطن فروش پنهنجي ڀڻ جي هڪ به نه ٻڌي ۽ پنهنجي ڪوڙي انا تي بيٺو رهيو.

---

(١) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص۔ ٣٣
(٢) سومرن جي دور جا سورما، دادي سنڌي، ص۔ ٥٦

اهو پهريون سومرو هو، جنهن دشمن سان جنگ جي شروعات ڪئي، وڏي بهادري سان ڌارين جا ڪنڌ لاباري جيان لٽندو رهيو. نيٺ چنيسر بي رحمي، سنگدلي ۽ ڪنوراڻپ جو مظاهرو ڪندي تلوار سان ڪيس شهيد ڪيو، ان ڪانپوءِ هڪ ٻي پنيان سنڌ جا سورما پنهنجي ڌرتي ۽ ٻلن جي خاطر سرن جي قرباني ڏيندا شهادت جو جام پيئندا رهيا. پڇاڙي ۾ دودو دلير پاڻ جنگ جي ميدان ۾ ڪاهي پيو، تلوار جا ايترا ته وار ڪيائين جو دشمن جي سڪيا ورتل فوج ۾ ڏاڪوڙو پئجي ويو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان لکي ٿو ته: "جڏهن دودو جنگ تي چڙهيو ته پنهنجو خاص ٿهانگ هٿيار ڪٺي چڙهيو. جنهن ۾ ست تلوارون سميٽيل هيون، دودي کي ست هٿيارو سومرو ڪري سڏياٿون، جو جنگ جي ميدان ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾ جڻ سندس ست هٿيار پئي وڙهيا ۽ جتان ٿي شاهي فوج ۾ پيو اتان جڻ ٻها ڪڍي ٿي ڇڏيائين. جڻ درياءُ پلٽجي پيو هو ۽ مخالف لشڪر کي ٻنهي ڪنڌين ٻوڙي ٿي ڇڏيائين. دودي جي مقابلي جي ڪنهن کي جرئت ڪانه ٿي ٿي." (۱)

سومرن وٽ مخصوص لشڪر هو، تنهن کي ٻه، نه ڪا فوجي سکيا هئي ۽ نه ٿي وري انهن کي پورو هٿيار ۽ جنگي سامان هو، اهي رڳو قومي غيرت ۽ وطن جي حب سبب ٽريننگ يافته ۽ وحشي فوج سان منهن مقابل ٿيا هئا. پر پوءِ به سنڌ جي ڪونڌرن اهڙو ته ميدان ملهايو جو ڪيئي صديون اڳ جو قصو سيني به سيني اڄ تائين ڳائبو ۽ ساراهبو ٿو رهي.

بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو ته: اهڙي طرح دودو چوڏهن چنڊ وڙهيو ۽ علاؤالدين جي لشڪر جو وڏو حصو مارجي ويو، پر شاهي ڪنڪ ڪٽڻ جو ڪونه هو، آخري جنگ ۾ دودو ڪفن پائي چڙهيو ۽ جڏهن جوش مان حملا ڪيائين، تڏهن ڪيس ڏسي چنيسر کي چيائون ته اڄ دودي جي گهوڙي رت ۾ ترندي اچي، دودي ست ڏينهن سانده جنگ ڪئي ۽ اهڙا ته حملا ڪيائين جو سڀني کي پڪ ٿي ته دودو مارجڻ جو ناهي. پوءِ چنيسر کين حرفت ڏسي، جنهن سان دودي جي گهوڙي ٽپلانگ ڏيندي وڃي ڀالن ۾ لڳي ۽ دودي جي جسم ۾ پڻ ڀالا چڙهي پيا، دودو ڀالن ۾ هو، جو چنيسر هيٺان نهاري پڇيس ته: "دودا هاٿي

---

(۱) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص- ۸۷- ۸۸

ڪيئن آهين." تنهن ۾ دودي جواب ڏنس ته: "ادا اچا ۾ مون کان هيٺ بيٺو آهين." پوءِ علاؤالدين حڪم ڪيو ته سر وڍيوس." (۱)

اهڙي طرح دودو بهادري ۽ دليريءَ جو مظاهرو ڪندي جمعي جي ڏينهن ٻن پهرن وقت، ڏهين محرم سن ۷۰۰ھ مطابق ۲۷ مارچ سن ۱۳۰۰ع جو مرندي مري ويو، پر ڌارين کي سنڌ ۾ ڀاڱهل جو سڳ ڪونه ڏنائين. پر چنيسر جهڙو غدار ڌرتي فروش ۽ پيٽ ويڪائو، سنڌ جي سموري تاريخ ۾ ڪٿي ۾ نظر ڪونه ٿو اچي. سيني غدارن، بي وزن ۽ ڪرم جي ويرين ۾ چنيسر جو ڪردار مٿاهون نظر اچي ٿو. سومرن کيس سنڌ جي پڳداري ته ڪانه ڏني، پر اڄ جو سڄاڻ طبقو کيس غدارن جو پڳدار ڪري ليکي ٿو. اهڙي ڪردار ادا ڪرڻ کان پوءِ کيس موت ۾ ڇا مليو.....! ان لاءِ مختلف رايتون ملن ٿيون، جن مان رڳو هڪ اهميت واري سمجهندي هيٺ ڏجي ٿو.

هاشم ٻنيري جي روايت آهي، ته: دودي جي مارجڻ کان پوءِ جڏهن علاؤالدين وڳهه ڪوٽ ۾ چڙهي آيو ۽ چنيسر کان ڀاڱهيءَ جو سڳ گهريائين ته چنيسر سڳ ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جنهن تي کيس ماري اندر ڪوٽ ۾ گهري پيا، پر سومريون ان کان اڳ ئي هليون ويون هيون."(۲)

تاريخ شاهد آهي ته جنهن ۾ شخص پنهنجي ڌرتي ۽ وطن واسين سان

---

(۱) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۸۵

(۲) ساڳيو، ص ۱۲۲_ ۱۲۳

ٻيون روايتون لکن ٿيون ته، "دودي جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ علاؤالدين، دودي جي مڙهه کي پير جو ٺڏو هنيو، جنهن تان چنيسر چڙيو ۽ شاهي لشڪر سان جنگ ڪيائين ۽ پاڻ ۾ مري ويو."

تاريخي واقعن جو مطالعو ڪندي، اها سڌ پوي ٿي ته چنيسر جو ڪردار پڇاڙيءَ تائين برو رهيو آهي. ان جنگ دوران ڪنهن ۾ ڪونه پڇتايو. حقيقت اها آهي ته سنڌواسين جڏهن چنيسر کي بري موت مرندي ڏٺو ته رحمدلي جو مظاهرو ڪندي کيس معاف ڪري ڇڏيو. نه ته جيڪو پنهنجي ضد سبب پنهنجي پٽ کي ۾ پنهنجي ئي تلوار سان ڪهي، ان مان چڱائي جي اميد رکڻ 'ٻبرن کان ٻير گهرڻ برابر آهي.'

ليکڪ

غداري ڪئي آهي ته ان جو انجام سندس سوچن جي برعڪس ٻه طرفو مليو آهي. هڪ ته جيستائين انسان ذات جو هن ڌرتيءَ تي وجود آهي، تيستائين سندس مٿان ڦٽ لعنت پئي وسندي آهي ۽ اهو نالو ئي نفرت ۽ ڌڪار جوڳو ليکيو ويندو آهي، ٻيو ته جنهن کي هو پنهنجو همدرد ۽ هڏڏوکي سمجهي پنهنجي آزاد وطن تي حملو ڪرائيندو آهي، ان کان به موٽ ۾ هميشه ذلت، رسوائي، سختيون يا موت ئي ملندو اٿس. چنيسر جو انجام به بلڪل ائين ٿيو.

اهڙي ئي وطن جي غدارن ۽ ڪڙم جي ويرين لاءِ ابراهيم منشيءَ سچ چيو آهي ته:

مون پڪ سڃاتا پنهنجا هٿا، ڌارين سان گڏ ڌاڙي ۾،
ٿي وات ڏسيائون ويرين کي، ويهي وانگيئڙن جي واڙي ۾.

ميان نور محمد ڪلهوڙو

اسان وٽ تاريخ کي حڪمرانن ۽ اقتدار جي بکين جي واڪاڻ ۽ خوشامد لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي ۽ انهيءَ خيال سان ته مرڻ واري جون رڳو خوبيون بيان ڪيون وڃن ۽ ان جي برن ڪمن تي پڙدو وڌو وڃي.

شخصيتن جي ڪردار ۽ انهن جي اعمالن جو نه ته جائزو ورتو ويندو آهي ۽ نه وري انهن تي تنقيد ڪئي ويندي آهي. ان جي ڪري اسان جي تاريخ چڱن مڙسن ۽ مهان شخصيتن جي ذڪر ۽ احوالن سان ڀري پئي آهي، انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيو، جو اسان تاريخ مان ڪو به لاڀ ناهيون پرائيندا. شخصيتون اينديون آهن ۽ عوام کي گمراهه ڪنديون آهن. پر تاريخ ۾ اسان انهن کي عظيم بڻائي، انهن کي پنهنجن ذهنن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيندا آهيون. ان ڪري اسان جي ماضيءَ جو ورثو حال ۾ اسان جي رهنمائي ڪرڻ کان قاصر آهي.

جيستائين تاريخ کي عقيدت جي نگاهه سان لکيو ويندو، ان وقت تائين اسان جو تاريخي شعور ڪچو ۽ ٻي پاڙو رهندو ۽ اها تاريخ شخصيتن جي اثر ۽ رسوخ، ان جي قوت ۽ طاقت کي باقي رکندي، ان ڪري عوام ۽ حڪمرانن جي وچ ۾ فرق ۽ دوري رهندي ۽ عوام ۾ ڪڏهن به اهو اعتماد پيدا نه ٿيندو ته هو انهن حڪمرانن جي جادو ۽ دوکي کي ٽوڙي پنهنجي تاريخ کي پاڻ جوڙي ۽ سنواري سگهن.

وڏي ڳالهه ته اسان جي تاريخ لکندڙن حڪمرانن جي شخصيت کي گهٽو وڌائي ڪري، حد کان به وڌيڪ پيش ڪيو آهي، اهو ڪم ڪنهن وقت تائين درباري تاريخدان ڪندا هئا. انهن کان پوءِ بدقسمتي سان اهو ڪم، نسلي، قومي ۽ طبقاتي مفاد خاطر نون تاريخدانن به جاري رکيو موجوده دور ۾ جيئن ته تاريخ جو هر پهلو اسان جي سامهون اچي ويو آهي، تنهن ڪري هن وقت ان ڳالهه جي سخت ضرورت آهي ته گذريل وقت

جي حڪمرانن، فرمانروائن ۽ اقتدار جي ٻڪين جو جائزو ورتو وڃي، اگر هو پنهنجي حڪمرانيءَ ۾، معاشري جي ڇنڊڇاڻ کان آزاد هئا ۽ ان وقت تائين انهن کي سزا ڪانه ملي هئي، ته اڄ اهو ڪم، تاريخدان ڪري سگهي ٿو ته انهن ماڻهن کي تاريخ جي عدالت ۾ ويهاري انهن جي ڪردار ۽ شخصيت جو تجزيو ڪري، جذبي ۽ عقيدت کان هٽي ڪري انهن جي باري ۾ فيصلو ظاهر ڪري. جيڪڏهن اهي سزا جي لائق هجن ته انهن کي اها سزا ضرور ملڻ گهرجي.

اهو ان ڪري به ضروري آهي ته تاريخ جي اها سزا اقتدار جي ٻڪين کي اهو ياد ڏياريندي، ته هنن جي ڪمن ۽ ڪرتوتن تي تاريخ جي نظر آهي. تاريخ جو فيصلو جيڪڏهن هنن جي حق ۾ نه هجي ته اهو انهن جي لاءِ قبر جي عذاب وانگر ايذائيندڙ ٿيندو. ڇو ته انهيءَ صورت ۾ انهن جو نالو ايندڙ نسلن جي لاءِ حقارت جوڳو ۽ ذليل ٿي ويندو. ان ڪري تاريخدان اهڙين سڀني شخصيتن کي، جن جي هٿن ۾ عوام جي تقدير هوندي آهي ۽ جيڪي عوام جي قسمتن جا مالڪ هوندا آهن، انهن جي شخصيت جي هر پاسي ۽ پلوَ کي تاريخ ۾ محفوظ ڪري.

اهڙي ئي خيال کان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي شخصيت جو جائزو وٺڻ به ضروري آهي، ميان نور محمد ڪلهوڙو هڪ اهڙي وقت سنڌ جو تخت ڌڻي ٿيو، جڏهن سمورو هندستان، سياسي معاشي ۽ سماجي ڪشمڪش ۾ مبتلا هو. مغل حڪمران پنهنجي قوت، طاقت ۽ اثر رسوخ وڃائي ويٺا هئا. اهڙي وقت مغلن جي حڪومت ان قابل ڪانه هئي، ته هو پنهنجي علائقن جي سارسنڀال لهي سگهن، انهن جو بچاءُ ۽ عوام جي حفاظت ڪري سگهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪو به حڪمران خاندان، پنهنجي فرضن جي پورائي ۾ ناڪام ٿي وڃي، ته ان کان حڪومت ڪرڻ جو حق به ختم ٿي ويندو آهي.

اهڙين حالتن ۾ جڏهن ڪلهوڙا سنڌ جا تخت ڌڻي ٿيا، ته هنن مان اها اميد ڪئي ٿي وئي ته هو مغلن جي غلاميءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري خودمختياريءَ جو اعلان ڪندا، پر هنن سنڌ جي خودمختياريءَ بجاءِ مغلن سان پنهنجي وفاداريءَ کي برقرار رکيو، انهي ڪري هنن ۾ اهو اعتماد پيدا ڪونه ٿيو ته هو سڀني اختيارن جا مالڪ آهن ۽ نه وري عوام

ٿي هنن کي خودمختيار حڪمران تسليم ڪيو. مغلن جي سربراهي کي ذهني طور تي تسليم ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو، جو هنن اهڙي ذهنيت سان افغان بادشاهه کي ب پنهنجو سربراهه مڃيو.

ڪلهوڙا خاندان کي حالتن اهڙا موقعا ڏنا هئا، ته اهي آزاد ٿي سنڌ کي متحد ڪري، هتي حڪومت ڪن، پر هنن ان جي بجاءِ مفاهميت واري راهه اختيار ڪئي ۽ ڌارين حڪمرانن کي پنهنجو اڳواڻ مڃيو.

ڪلهوڙا سنڌ جا حڪمران، ان ڪري بڻيا، جو هتي مغلن جي حڪومت ۽ انتظاميا ڪمزور ٿي چڪي هئي، ان ڪري سنڌ تي حڪومت ڪرڻ مالي لحاظ سان فائدي مند ڪونه رهي هئي، انهيءَ ڪري ننڍي جي صوبيدار، معاشي طور تي نقصان کان پوءِ، صوبي کي ڪلهوڙن جي حوالي ڪري پنهنجي جان ڇڏائي، اهڙي صورت حال ۾ ڪلهوڙا مغلن جي خلاف ڪا به اهڙي تحريڪ هلائي نه سگهيا، جهڙي مرهٽن هلائي هئي. ان ڪري هو سنڌ ۾ قومي جذبي کي سجاڳ ڪري، هنن کي ڌارين حڪمرانن جي خلاف متحد ڪري نه سگهيا ۽ مزاحمتي تحريڪ نه هئڻ ڪري ڪلهوڙا نه ته فوجي سگهه حاصل ڪري سگهيا ۽ نه وري عوام کي پاڻ وٽ ڪنهن مقصد جي لاءِ گڏ ڪري سگهيا. ان ڪري سنڌ بچاءَ واري لحاظ کان ڪمزور رهي.

اهڙي حالت ۾ جڏهن نادر شاهه، سنڌ تي حملو ڪيو ته، ان لاءِ نه ته سنڌ جا حڪمران تيار هئا ۽ نه وري عوام.

اهڙي موقعي تي اسان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي شخصيت جو جائزو وٺنداسون، ته نادرشاهه جي حملي وقت، ان سان مقابلي ڪرڻ بجاءِ هن پنهنجي جان ۽ خزاني کي بچائڻ جي لاءِ، ڀڄڻ واري راهه اختيار ڪئي؟ جا حڪمران ۽ اڳواڻ جي حيثيت سان هن جي اها ذميواري نه هئي، ته عوام جو بچاءُ ڪري ۽ هنن کي اڪيلو ڇڏي نه وڃي ها...؟؟

نادر شاهه جو اهو حملو اوچتو نه ٿيو هو، ان کان پهريائين هن هڪ خط ذريعي هن کي پنهنجي دربار ۾ اچڻ جو لکيو هو، ان کان پوءِ هن کي احساس ٿيڻ گهربو، هو ته ملڪ کي نادر شاهه جي حملي کان بچائڻو آهي، ان مقصد جي لاءِ هو فوج تيار ڪري ٿي سگهيو ۽ اهي هڪ ڪروڙ

رهيا جيڪي هن نادر شاهه کي ڏنا. اهي فوج جي تياري ۽ بچاءَ جي ڪم اچي نه سگهيا. پر ائين نه ٿيو ۽ هن عمر ڪوٽ ون پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي عزت ۽ حفاظت جي ضمانت تي معافي ولي پنهنجو گڏ ڪيل خزانو سنڌ جي ورهاست ۽ ويهه لک رپيا ساليانا ڏيڻ منظور ڪيا.

وري جڏهن نادر شاهه کان پوءِ احمد شاهه ابداليءَ جو حملو ٿيو، ته ان وقت به هو مقابلي ڪرڻ کان سواءِ شهر ڇڏي ڀڄي ويو ۽ اهڙي حالت ۾ ئي هن وفات ڪئي.

اهو ٿي سگهيو پئي ته ميان نور محمد ڪلهوڙو، نادر شاهه ۽ احمد شاهه ابداليءَ جي مقابلي ۾ ڪاميابي نه ماڻي ها ۽ شڪست پلئه پوِيس ها ۽ هو پنهنجي جان به وڃائي ها، پر جيڪي ماڻهو ڪنهن مقصد خاطر جان جي قرباني ڏيندا آهن، انهن جي شخصيت سدائين زنده ۽ عظيم بڻجي، ايندڙ نسلن کي متاثر ڪندي آهي. برصغير جي تاريخ ۾ ٽيپو سلطان جو نالو نسلن جي لاءِ عزت ۽ احترام ڀريو رهيو آهي، ان جي برعڪس واجد علي جو نه!

سنڌ تي افغان ڌاڪي جا اثر، هن جي سياسي، سماجي ۽ معاشي، تاريخ تي ڏاڍا گهرا ٿيا، سنڌ جا حڪمران، افغان بادشاهن جا ڳيجهو رهيا، جنهن ڪري سنڌ هنن جي لاءِ ڦرلٽ جي دولت جو ذريعو بڻي رهي، دولت جي اها ٻک افغان فوجين کي هميشه سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ همٿائيندي رهي، سڀ کان وڏيڪ ظلم اهو ٿيو ته ڪلهوڙا تخت ۽ تاج جا اميدوار اقتدار جي حاصل ڪرڻ لاءِ افغان بادشاهن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ انهن کي گهڻي کان گهڻي رشوت ڏيندا رهيا، ۽ گهڻي کان گهڻو خراج ڏيڻ جو واعدو به ڪندا رهيا، جنهن جو افغان بادشاهن پورو پورو فائدو حاصل ڪيو ۽ گهرو جهڳڙن ۾ مختلف گروپن جي مدد ڪري هنن کان گهڻي دولت حاصل ڪئي، ڌارين جي مدد سان اقتدار حاصل ڪرڻ جي اها رسم اهڙي هلندي آئي، جو ڪيتري وقت تائين اسان ان مان جان ڇڏائي نه سگهياسين ۽ هاڻي اسان وٽ عوام جي خواهش ۽ امنگن جي برعڪس حڪمراني ڪئي وڃي ٿي.

ڊاڪٽر مبارڪ علي

راجو ليکي

اها هڪ حقيقت آهي ته اسان وٽ دوله درياخان جهڙو سپه سالار ۽ انتظام هلائڻ لاءِ ڄام نظام الدين (ڄام نندو) ۽ نظرياتي پرچار لاءِ مخدوم بلاول جهڙو مرد مجاهد به آهي. انهن جي پروگرام ۽ انهن جي سورهائي کي ساراهڻ لاءِ جيڪڏهن سوين ڪتاب لکيا وڃن ته به گهٽ آهن. پر مسئلو آهي انهن ڳالهين جي بيان ڪرڻ جو، جيڪي هن وقت ضروري آهن. يعني انهن شخصيتن کي وائکو ۽ پڌرو ڪرڻ، جن جي سازش ۽ غداريءَ سبب سنڌ کي هاڃو رسيو ۽ جن ڪري سنڌ جي سرواڻيءَ جون واڳون مورڳوئي ڌارين جي هٿ چڙهي ويون. جيئن اڄ جو نوجوان، اڄ جي سامراج نواز دلالن ۽ لڳن جي سياسي چالاڪين ۽ هيرا ڦيرين کان هوشيار رهي سگهي.

اڄ مان توهان جي اڳيان هڪ اهڙي شخصيت کي وائکو ڪندس، جنهن جي سازشي سوچن ۽ منصوبن ڪري ڪلهوڙن جي حڪومت جو تختو اونڌو ٿيو ۽ ڪيترن ئي بي گناهه انسانن جو قتل عام ٿيو.

تاريخ ۾ ان شخص کي راجو ليکي ڪري سڏيو ويندو هو. ليکي قبيلو سنڌ ۾ وڏو بهادر ۽ شجاعت وارو خاندان هو، ميان نور محمد جي وقت ۾ (١٧١٩ع ڌاران) راجو ليکي، ميان نور محمد جي مريدن ۾ داخل ٿيو، هن پنهنجي هشمت ۽ بهادريءَ سان ڪلهوڙن کي ڪيترن ئي ميدانن ۾ ڪامياب بڻايو، سندس بهادرانه صلاحيتن سبب ميان نور محمد جي وقت ۾ ئي ڪيترن جنگجوئن کان گوءِ کڻي وڏن سپه سالارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. جنهن کان پوءِ ميان نور محمد سنڌ جي گهڻن ئي قبيلن کي، پنهنجي بادشاهت ميڃائڻ لاءِ راجو کي موڪليو. جنهن مختلف جنگيون کٽي ميان صاحب جي مخالفن ۾ ڪمي آندي.

ميان صاحب جي وفات (٩ ڊسمبر ١٧٥٣) کان پوءِ شهزادن ۾ تخت تان اختلاف پيدا ٿي پيا. ان گهرو لڙائيءَ ۾، راجو ليکي، ميان غلام شاهه

سان گڏ رهيو، ميان غلام شاهه جنهن تخت چڙهي تہ طرف هليو ويو، تہ راجو بہ سندس ڏکن ۾ شريڪ رهيو ۽ ميان غلام شاهه سان دربدر ٿيندو رهيو. وري ١٧٦٢ع ۾ ٻيهر غلام شاهه تخت ڏٺي ڇيو، تہ راجوءَ جو ستارو اڀان بہ وڌيڪ چمڪڻ لڳو. هاڻي راجو دربار جي اهم صلاحڪارن مان، سواءِ مير بهرام جي، باقي سڀني کان مٿاهين حيثيت جو مالڪ ٿيو، جنهن ڪري راجوءَ اهو ڏاڪو بہ ٽپڻ جون ڪوششون شروع ڪيون، پر مير بهرام بہ ڪلهوڙن جي بنيادي مريدن مان هڪ هو، ڪلهوڙن کي ان مانَ ۽ مرتبي تي پهچائڻ ۾ سندس وڏي، مير شهداد جو وڏو هٿ هو، جنهن جي قربانين کي مدِنظر رکندي ۽ مير بهرام جي وفاداريءَ ۽ سچائي ڪري بہ، وڏي اهميت هوندي هئي. جيڪا راجوءَ جي دل ۾ ڪنڊو ٿي چڀندي رهندي هئي، نيٺ غلام شاهه جي دور ۾ راجوءَ، غلام شاهه کي ڀنيون پڙهائڻ شروع ڪيون، پر غلام شاهه ڪلهوڙو راجوءَ جي ان سازش کان هوشيار هو ۽ ان جي انهن وڙن ۽ وڪڙن ۾ منجهڻ وارو ڪونہ هو.

روايت آهي تہ ميان غلام شاهه، هڪ ڏينهن راجو ليکي ۽ مير بهرام ٽالپر جي سياڻپ ۽ دوراندیشيءَ جو امتحان وٺڻ خاطر پنهنجي منهن، هرهڪ کي اڪيلو گهرايائين، پهريائين راجو ليکيءَ کي گهرائي چيائينس تہ "رڍون پشم لاءِ خريديون وڃنديون آهن، نہ چارڻ لاءِ، اهو سمجهان ٿو تہ مير بهرام خان، اسان جا سونپيل ڪم پوري طرح سرانجام نہ ٿو ڏي. ان ڪري بي فائدي سندس پرورش جو ڪنهن وجي.

راجو ليکي اهو هڏي تير ڪمان مان ڦٽو ڪيو ۽ تکڙ ۾ مير بهرام کي ختم ڪرڻ جي صلاح سامهون رکي، ۽ جنهن ميان صاحب، مير بهرام اڳيان راجوءَ جي شرارتن ۽ فتنہ انگريزي پکيڙڻ جو چيو تہ مير صاحب، راجوءَ جي پَر ڪٽندي ان جي سچائي ۽ وفاداريءَ جي ڀرم رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ چيو تہ: "راجوءَ جي اجا بہ سرفرازي ڪئي وڃي تہ بهتر ٿيندو."(١)

ميان غلام شاهه، مير بهرام جي خلوص ۽ نيڪ دليءَ کي ڏسي، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مير بهرام کي امتحان ۾ ڪامياب ٿيڻ تي خلعت عطا

---

(١) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر ص- ٢٠٩

ڪئي، ۽ راجو غلط سوچ ۽ حسد خاطر، ميان غلام شاه اڳيان، ڪم عقل ۽ شرارتي ظاهر ٿي پيو. پر راجو ليڪيءَ پنهنجون سازشون اتي به ختم ڪو نه ڪيون، ۽ اجان به چار پکيڙيندو رهيو.

غلام شاه ڪلهوڙي ١٧٧٢ع ۾ وفات ڪئي لئي ڏينهن مسند تي ميان سرفراز خان ويٺو. ميان صاحب هونءَ ته وڏو داناءُ ۽ سنو شاعر هو پر انتظامي معاملن ۾ ناتجربيڪار هو. ميان سرفراز به وڏن جي پيروي ڪندي ميربهرام جي عزت ۾ اجان به واڌارو ڪيو. جنهن کي ڏسي راجو حسد ۽ ساڙ جي باه ۾ پچرندو ۽ ڪامندو رهيو. نيٺ ميان سرفراز جي ناتجربيڪاريءَ مان فائدو وٺڻ لاءِ هن هڪ دفعو ٻيهر ڪوشش شروع ڪئي.

سرفراز خان ڪلهوڙي ٻهريان ته راجو جي اتهن صلاحن کي، ڪيني ۽ ڪپٽ سان ڀريل سمجهندي بدصلاح ڪوليءَ، جان چڏائڻ جي ڪئي. پر راجوءَ به هٺي وجي هٺ ڪيو ۽ نيٺ ميان سرفراز خان تي پنهنجي مڪر ۽ فريب جي جادوءَ جو اثر وجهڻ ۾ ڪامياب ويو.

راجوءَ جي ان شرارتي منصوبي جي خبر جڏهن ديوان گدومل کي پئي ته ديوان صاحب ميان سرفراز کي هٿ ٻڌي عرض ڪيو ته "آءٌ به اوهان جو هڪ نمڪخوار وفادار نوڪر آهيان، تنهن ڪري منهنجو به فرض آهي ته آءٌ به اوهان کي نيڪ ۽ بد کان آگاهه ڪريان. تنهن ڪري خدا جي واسطي شرپسند عناصرن کان پاسو ڪريو ۽ هن نازڪ معاملي ۾ جلدبازي هرگز نه ڪجو ۽ نه وري ڪو ٽالپرن جي قبيلي کي پنهنجو مخالف بڻايو." (١)

ديوان گدومل جي اتهن منٿن، ميان سرفراز تي ڪوبه اثر نه ڪيو. هو راجوءَ جي رنگ ۾ اهڙو ته رنگجي چڪو هو، جو رڳو موقعي ملڻ جي انتظار ۾ هو ته وجهه ملي ته مير بهرام جو ڪم ڪلاس ڪجي.

ميان سرفراز جي دل ۾ مثل ان مانداڻ جي سڌ مير بهرام کي به پئجي وئي، جنهن حالتن کي مدنظر رکندي مير بجار کي حج ڪرڻ جي بهاني مديني شريف موڪلي ڇڏيو. هاڻي شڪاري پنهنجي شڪار ڦاسائڻ ۾ مشغول هو، پر شڪار به هوشيار ٿي چڪو هو. نيٺ ميان صاحب ۽ مير

(١) خدايار خاني ميان سرفراز خان ڪلهوڙو. مرزا عباس علي بيگ، صـ ٣٢

صاحب جي وچ ۾ حضرت شاھ ولايت علي جي هٿ اکري قرآن شريف جي پهرين صفحي تي عهدنامو ٿيو. جنهن ۾ ميان سرفراز لکيو ته مير بهرام ۽ مير صوبدار جي وفاداريءَ ۽ ثابت قدم رهڻ تي ميان غلام شاھ جي وقت جيان انهن جي عزت برقرار رکندس. پر اڳيان به راجو جا عيرغير پڙهايل هئا، جن ان عهدنامي ڪرڻ تي ميان صاحب کي پڇتائڻ تي مجبور ٿي ڪيو. اهڙي طرح ذهني دٻاءُ ۽ ٻنڌڻ ۾ رهندي، ٺيڪ عهدنامي جي الن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ، ڀري دربار ۾ مير بهرام (١٧٧٥ع)کي قتل ڪيو ويو، پيءُ جي بيگناھ مارجڻ جو ٻڌي، مير صوبدار تلوار کڻي دربار ۾ ڏوڪي پيو، جنهن وڏي بهادريءَ سان ڪيترن ئي اميرن کي قتل ڪيو، مير صوبدار جي شجاعت ڏسي ميان سرفراز دربار مان اٿي گهر ڏانهن راهي ٿيو، آخرڪار مير صوبدار به قتل ٿي ويو، سنڌ جي دربار ۾ مثل ان مقتل گاھ کان پوءِ سموري سنڌ ۾ انتشار ڦهلجي ويو، سمورن بلوچن گڏجي بدلي وٺڻ جو وچن ڪيو. ميان سرفراز بلوچن جو مچريل لشڪر ڏسي، حيدرآباد ڀڄي ويو، ان کان پوءِ سنڌ جي تخت تي، ميان غلام نبي کي ويهاريو ويو، مير بهرام جي قتل ٿيڻ جي خبر جڏهن حيدرآباد پهتي ته اتان جي بلوچن ميان صاحب کي گرفتار ڪري قيد ڪري ڇڏيو.

اهڙي طرح شرارتي راجو ليکي جي انا پرستيءَ، خودغرضي ۽ شرارتن سبب اڳتي هلي ڪلهوڙن کان راڄڌاني ڦرجي وئي ۽ سنڌ جي تقدير جون واڳون ٽالپرن جي هٿ چڙهي ويون. راجو ليکي جي انهن سازشن سبب نه رڳو ڪلهوڙن کي حڪومت تان هٿ ڪڻا پيا، پر راجو ليکيءَ کي به دستن جي بيماري ٿي پئي، جنهن ۾ هو مري ويو. (١٧٧٦ع) اهڙي طرح سنڌ جي پاڪ ڌرتي، راجوءَ جي ناپاڪ وجود جي بار کڻڻ کان آجي ٿي.(١)

---

(١) تاريخ ۾ اهو به ڄاڻايو آهي ته جڏهن راجو ليکيءَ، مير بجار جي حج تان واپس اچڻ جي خبر ٻڌي ته مير بجار جي انتقام وٺڻ جي ڊپ کان خودڪشي ڪري پنهنجو انت آندو.

تاجو ليکي

سنڌ جي تاريخ ۾ ليکي خاندان جي ٻن چڳن مڙسن راجو ليکي ۽ تاجو ليکي جو اهڙو برو ڪردار آهي، جو انهن جون شرارتي سرگرميون پڙهندي شرم کان ڪنڌ جهڪي ٿو وڃي.

تاجو ليکي، راجو ليکيءَ جو پٽ هو. جڏهن مير فتح علي خان ٽالپر، مير بهرام ۽ مير صوبدار جي قتل جي سلسلي ۾ خدا آباد جي قلعي تي حملو ڪري آيو ته ميان سرفراز خان، جان جي خوف کان اتان ڀڄي حيدرآباد جي قلعي ۾ وڃي پناهه ورتي. مير فتح علي خان ٽالپر پنهنجي ميان محمود خان (١٧٧٥ع) کي تخت تي ويهاري، پاڻ ميان سرفراز خان جو پيڇو ڪندو حيدرآباد اچي رسيو. ستن ڏينهن کان پوءِ ميان سرفراز گرفتار ٿيو ۽ خزاني جون چابيون مير فتح علي خان جي حوالي ڪيون ويون. جنهن چابيون وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ مير بجار جي حج کان واپس اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو.

راجو ليکي کي جڏهن اها سڌ پئي ته هن ان موقعي کي غنيمت سمجهيو ۽ پنهنجي پٽ تاجو ليکي کي ميان محمود خان جي حڪومت جو مدارالمهام مقرر ڪرايو ۽ خزاني کي پنهنجي سائين ۾ دل کولي ورهائڻ لڳو. جيئن وقت آئي انهن کان اجا به وڌيڪ ڪم وٺي سگهجي، پر راجوءَ جي انهن شرارتن جا پول هر ڪنهن اڳيان پڌرا ٿي چڪا هئا، تنهن ڪري راجوءَ اجا به دوراندیشيءَ کان ڪم وٺندي سوچيو ته، ميان محمود خان عمر جو ننڍيو آهي، تنهن ڪري چو نه مسند تي ميان غلام نبي کي ويهاريو وڃي، ان سان سنڌ جو هڪ طاقتور قبيلو (جوٽيجا) به پنهنجي پاسي ڪري وٺجي. (١)

تنهن ڪري راجو ليکيءَ ميان محمود خان کي ڇهن مهينن گذرڻ بعد ١٧٧٥ع ۾ تخت تان هٽائي ميان غلام نبي کي حڪومت جون واڳون

---

(١) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر ص۔

سونهيون. ميان غلام نبي جي اخلاق ۽ نيڪ نيتيءَ بابت فريئر نامي جو بيان آهي ته ميان غلام نبي وڏو حليم ۽ بردبار ماڻهو هو، هو راجو ليکي کان بيزار هو. راجو جڏهن به مير صاحبن جي شڪايت ڪندو هو ته غلام نبي منهن ڦيري ڇڏيندو هو. (۱)

راجو ليکي کي امن ڀري ماحول ۾ فساد ۽ دهشت برپا ڪرڻ جو عيوضو به تمام جلد مليو. ٿورڙي ئي عرصي ۾ راجو کي دستن جي بيماري اچي وڪوڙي، جنهن نيٺ راجوءَ جو ڪم پورو ڪيو. راجو ليکي جي مرڻ کان پوءِ، تاجو ليکي پيءُ جي شرارتن کي جيئن جو تيئن قائم رکيو، پر ڪم عقل ۽ بي وقوف هجڻ سبب تاجو ليکي ظلم ڪرڻ ۾ پنهنجي مٽ پاڻ هو. فتح نامي جي مصنف عظيم ٺٽويءَ لکيو آهي ته:

"جيتوڻيڪ تاجوءَ وٽ علم، فضل ۽ عقل جي گهٽتائي هئي، پر پنهنجي پيءُ جي پيروي مڪر، فريب ۽ دغابازي ۾ بلڪل شيطان هو، ميان غلام نبي کي ان کان دلي نفرت هئي، هو رڳو ضروري ڪم لاءِ تاجوءَ کي گهرائيندو هو نه ته ان کان پري رهندو هو."

هوڏانهن مير بجار به حج پڙهي واپس وريو، مسقط پهچندي ئي ان کي سندس پيءُ ۽ ڀاءُ ميربهرام خان ۽ مير صوبدار خان جي ميان سرفراز خان جي دربار ۾ بي درديءَ سان مارجي وڃڻ جي سڌ ملي وئي. مير بجار مسقط کان جهاز وسيلي ڪراچي پهتو. ڪراچي جيئن ته نادر شاهه جي حملي ڪرڻ کان وٺي قلات جي خان جي هٿ هيٺ هئي. تنهن ڪري قلات جي خان مير بجار جو پرجوش آدرڀاءُ ڪيو ۽ مير بهرام ۽ مير صوبدار جي بدلي وٺڻ لاءِ ڀرپور مدد ڏيڻ جو يقين ڏياريو، ۽ وقت سر سنڌ جي حڪمرانن کان ان غلطيءَ جو بدلو نه وٺڻ تي شرمندگيءَ جو اظهار ڪيو.

پر مير بجار خان خدا جي رضا تي راضي رهڻ وارو بااخلاق، نيڪ ۽ صابرين انسان هو. جنهن قلات جي خان کان مدد وٺڻ کان انڪار ڪيو، رڳو دعائون وٺي سنڌ طرف راهي ٿيو. سنڌ ۾ موجود بلوچ قبيلن مير صاحب جي شاندار آجيان ڪئي. تقريباً سمورن قبيلن جا سردار مير بجار وٽ عذر خواهي ڪرڻ ۽ ڪلهوڙن کان انتقام وٺڻ لاءِ اچي گڏ

---

(۱) تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر ص-۲۵۷

ٿيا. پر مير صاحب پنهنجي ملڪ ۾ بدامني، انتشار ۽ خانہ جنگي ڦهلائڻ جي حق ۾ ڪونہ هو. هو سنڌ جي سموري عوام جي راءِ ملڻ جي انتظار ۾ هو. جنهن ڪان پوءِ ئي مير صاحب ڪو قدم کڻڻ لاءِ تيار ٿي سگهيو ٿي. تيستائين دارالحڪومت حيدرآباد کان ٻارنهن ميل پري آستانو اڏي ويهي رهيو.

تاجو ليکي ۽ سندس سائين الله بخش جهنجهڻ، محراب جتوئي ۽ فيروز پتافيءَ کي مير بجار جي گڏ ٿيل لشڪر ۽ طاقت کان خوف ٿيڻ لڳو، انهن سڀني کي پنهنجو انجام برو نظر اچڻ لڳو. تنهن ڪري انهن سمورن سائين پاڻ ۾ صلاح، مشورو ڪري حالتن کي سڌارڻ بجاءِ اجا بہ وڌيڪ بگاڙڻ جو منصوبو سٽيو ۽ ميان صاحب تي پنهنجو اثر وڌيڪ گهرو ۽ مضبوط ڪري ڇڏيو. ميان صاحب دلي طور گهريو ٿي تہ جنگ کان پاسو ڪري، بلوچن سان ڳالهين ذريعي ٺاهہ ڪري سنڌ ۾ خودپرست ۽ مفادپرستن جي برپا ڪيل انتشار کي ٻنجو ڏجي.

پر ميان صاحب جي ڪيل فيصلن ۽ وقت سر ورتل اپائن کي سامهون رکي هيءَ راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي تہ، ميان صاحب ۾ خودداري ۽ پنهنجن ارادن کي عملي جامو پهرائڻ جي سگهہ موجود ڪانہ هئي، ۽ يا تہ وري ميان صاحب تاجو ۽ ان جي سهڪارين کي فريبي مڪار ۽ قاتل سمجهندي بہ، ان ڪري انهن تي ڇپر ۽ جانوَ پئي ڪيون آيون، جو ميان صاحب کي ان شان ۽ رتبي تي پهچائڻ وارا اهي ئي عيار ۽ دغاباز هئا. جن سان ميان صاحب ڦٽائي، پنهنجي عزت ۽ اهو رتبو وڃائڻ نہ ٿي گهريو. ميان غلام نبي نہ تہ ميان سرفراز کي قيد مان آزاد ڪري بلوچن سان کلي عام ٽڪر کائڻ ٿي گهريو ۽ نہ ئي وري تاجو ۽ سندس سائين کان پاڻ کي پالهو ڪري مير بجار سان ٺاهہ ڪري ٿي سگهيو. ميان صاحب جي ان رويي مان بزدل ۽ بي همت هجڻ جي سڌ ملي ٿي.

هوڏانهن تاجو ڏينهون ڏينهن ميان صاحب کان غلط ڪم وٺندو، ويو ٿي، ڪيس سوگهو ڪندو، جنهن تاجوءَ وارن ڏٺو تہ ميربجار وٽ وڏو لشڪر گڏ ٿيڻ لڳو آهي تہ ميان صاحب کان مير بجار ڏانهن خط لکرايو، جنهن ۾ ميان صاحب لکيو تہ: ”هن هنڌ جو اچي رهيو آهين؟ تو ڇا ٿو گهرين؟ بدذاءِ تنهنجو کهڙو ارادو آهي! جيڪڏهن لڙائيءَ جو خيال آهي تہ

بسم الله اچ اسين تيار آهيون. (١)

ميان صاحب جو جڏهن اهو خط مير بجار وٽ پهتو ته بلوچن ۾ اچان به جوش ۽ جذبو وڌي ويو ۽ ميربجار کي جنگ ڪرڻ لاءِ وڏيڪ زور پرڻ لڳا. پر مير صاحب دوراندیشي ۽ رحمدلي کان ڪم وٺندي، مجربل بلوچن جي جوش ٺارڻ سان گڏ اتان ڪوچ ڪري عمر ڪوٽ راتو ٿيو. عمر ڪوٽ تي ان وقت ڪوسن جو قبضو هو، جن مير بجار سان مقابلو ڪرڻ کان سواءِ قلعو مير صاحب جي حوالي ڪيو. پر قبضو ڇڏڻ کان پوءِ ميان صاحب ڏانهن پيغام موڪلي سمورين حالتن کان آگاهه ڪيائونس.

مير صاحب جو قلعي تي قابض بنجڻ، تاجوءَ کي اک ۾ ڪنڊي برابر هو. ڇو ته وٽس ايتري به سگهه ڪانه هئي، جو مير صاحب کان قلعي جو قبضو ڇڏائي سگهي. تنهن ڪري تاجوءَ نئين سازش سٽي الله بخش جهنجڻ کي مير بجار ڏانهن موڪليو، جنهن اتي سندس پيءُ ۽ ڀاءُ جي وقت سر عذر خواهي نه ڪرڻ لاءِ شرمندگيءَ جو اظهار ڪيو ۽ تاجوءَ خلاف گهڻ وڌ ڳالهيون ڪيون ۽ ميان غلام نبي جي فرمانبرداري جا واسطا ڏئي، ميان غلام نبي جي عزت لاءِ قلعي جو قبضو ڇڏي ٻاهر نڪري ٺاهه ڪرڻ تي زور ڀريو. مير بجار، ميان غلام نبي سان ٺاهه ڪرڻ لاءِ قلعي جو قبضو ڇڏي قلعي کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي وڃي خيما کوڙيا.

تاجوءَ کي جڏهن اها خبر پئي ته سندس اڇليل ڄار ۾ مير صاحب ڦاسي ويو آهي، تنهن ٽن هزار سپاهين کي وٺي وڃي قلعي ۾ رهايو. مير صاحب ٻه مهينا انتظار ڪرڻ کان پوءِ، سمجهي ويو ته ٺاهه جو ڍونگ، رڳو قلعي کي خالي ڪرائڻ لاءِ رچيو ويو هو. تڏهن مير صاحب تاجوءَ ڏانهن خط لکيو ته: "جيڪڏهن تو ۾ مرادنگيءَ جو ڪو جوهر موجود آهي ته ميدان ۾ اچ. خدا جنهن کي گهرندو انهيءَ کي فتح ڏيندو. تون ميان غلام نبي کي الڳ رهڻ ڏي. پنهنجي پيسن ڪائڻ وارن سائين کي وٺي اچ اهڙي طرح دوست دوستن کان حساب وٺندا ۽ تلوارن جي زبان سان سوال جواب ٿيندا." (٢)

---

(١) تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر. ص۔ ٦٥٦

(٢) تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ۔ ٦٦٣

مير صاحب جي ان خط مان معلوم ٿئي ٿو ته مير بجار پنهنجي اصل دشمن کي سڃاڻي ورتو هو. تنهن ڪري تاجوءَ کي ميان غلام نبي کان علحده ڪري جنگ جي دعوت ڏني هئي. تاجو ليکيءَ سڀني سائين کي ميان غلام نبي جي دربار ۾ ڪٺو ڪري، ميان صاحب کي جنگ لاءِ تيار ڪري ورتو. نيٺ لانياري تعلقي شهدادپور ۾ جنگ جو ميدان متو. بلوچ لشڪر ڇهه هزار ۽ ميان غلام نبي جو لشڪر تقريباً ٽيهه هزار هو. ٻنهي طرفن کان بي گناهه ڪونڌر ڪسجڻ لڳا. ميان غلام نبي جيڪو اڳ ئي جنگ جي خلاف هو، سو بي انداز لشڪر جي هوندي به دل شڪستو ٿي پيو، هو تاجو ليکي جيان ڪٺور دل ۽ بي رحم نه هو، تنهن ڪري ميان غلام نبيءَ مخفي طور قرآن شريف وچ ۾ آڻي ناهه جون ڪوششون شروع ڪيون.

ڪنهن نموني اهو مخفي پيام تاجو ليکيءَ جي ور چڙهي ويو. جنهن ڪاوڙ ۽ غضب جو مظاهرو ڪندي ميان غلام نبي کي تلوار سان ٽڪر ٽڪر ڪري ماري ڇڏيو، پاڻ ۽ پنهنجي سائين کي ساڻ ڪري درياءَ طرف روانو ٿيو. جتان ٻيڙيءَ تي سوار ٿي شاهڳڙهه پهچي ويو.

نيٺ ميان عبدالنبيءَ جي فوجين هٿان تاجو گرفتار ٿيو، پر مير بجار جي سفارش تي سندس جان بخش ڪئي وئي، پر هي پوءِ به پنهنجين شرارتن کان باز ڪونه آيو.

ميان عبدالنبي ڪلهوڙو

جه سي لوڙهانو ٿيا، جنهين سڌري ڏير
مارونڙا فقير، ڪهن در ڏيندا دانهڙي.
- شاهه

ڌرتيءَ جي گولي تي ڪوبه اهڙو خطو نه هوندو، جتان جي رهواسين ۾ ڪڙم جو ويري پيدا نه ٿيو هجي، جنهن پنهنجي علائقي جي حڪمراني حاصل ڪرڻ لاءِ ڀاءُ، پيءُ يا ويجهي مائٽ جو خون نه وهايو هجي. سنڌ جي تاريخ ۾ به اهڙا گهڻائي مثال موجود آهن.

اسان وٽ هي پهاڪو عام آهي ته "ميرن ڪي گهر مان لڳي" پر جنهن ڪلهوڙن جي دور تي نظر وجهنداسون ته اسان جي، هر ڪلهوڙي حڪمران کي سنڌ جي تخت تان هٽائڻ لاءِ، گهرو اختلافن ۽ بغاوتن تي ضرور نظر پوندي.

١٣- نومبر ١٧١٩ع (١١- محرم ١١٢٣هه) مطابق جيئن ئي ميان نورمحمد پيءُ جي مسند تي ويٺو ته سندس ڀاءُ ميان محمد دائود خان مخالف ٿي جنگ لاءِ تياري ڪرڻ لڳو. اهڙو اظهار ميان ميان نورمحمد جي خط مان پڻ ملي ٿو ته:

"جڏهن والد مرحوم جو انتقال ٿيو، تڏهن منهنجو ڀاءُ ميان محمد دائود خان لٺي علائقي ۾ هو. انتقال جي خبر پڌندي ئي، هو اتان روانو ٿيو، جڏهن شهدادپور پهتو، تڏهن ڪي بدصلاحڪار اچي وٽس گڏ ٿيا. انهن مان ڪي اڳيئي ساٿس گڏ هئا ته ڪي اتي اچي مليا. انهن اهڙيون خودمطلبيءَ جون ڳالهيون ڪيس ٻڌايون جو منهنجو ڀاءُ اتي ترسي پيو ۽ مخالفت جا سامان ڪٺا ڪرڻ لڳو. يعني پاڻ وٽ ضرورت کان وڌيڪ ماڻهو نوڪريءَ ۾ رکيائين ۽ هٿيار گڏ ڪرڻ شروع ڪيائين. مون کي جڏهن اهو اطلاع مليو، تڏهن هڪدم کيس لکيم ته: "اهو طريقو وڏن

جي روش جي خلاف آهي، توکي گهرجي ته هڪدم هتي پهچي تعزيت جي رسم ۾ اچي شريڪ ٿئين." منهنجي هيءَ صلاح هن جي دل کي نه اثري، بلڪ سندس وهم ۾ اضافو ٿي ويو، مون انهن ڳالهين کي پاڻ جي ننڍيءَ عمر ۽ بکواسي ماڻهن جي غلط مشورن جو نتيجو ڄاتو، انهي جي ڪري هن کي سمجهائڻ ۽ سنئين رستي تي آڻڻ جي خيال سان بزرگ سيدن، خاندان جي وڏڙن ۽ معتبر فقيرن کي ڏانهس موڪلي ڏنم. هو ميان دائود ۽ ٻين سڀني ماڻهن کي پاڻ سان وٺي آيا." (۱)

ان پرچاءَ کان پوءِ به ميان دائود جنگ جو سميو ڪندو رهيو، هن هنڙيءَ جي قلعي کي پنهنجو مرڪز بڻائي، قلعي جي برجن جي مرمت ڪرائي، انهن تي توبون رکائي جنڊيون ۽ کاڌ خوراڪ جو به گهڻو ئي سامان قلعي ۾ رکيائين. اها خبر جڏهن ميان نور محمد کي پئي ته هن هنڙيءَ جي بزرگن جي مزارن جي زيارت جو بهانو بڻائي اوڏانهن راهي ٿيو. ميان محمد دائود خان رستي سان مورچا هٽائي جنگ لاءِ تيار ٿي ويٺو، پر سيدن ۽ فقيرن جي وچ ۾ پوڻ ڪري سندس جذبو ٿڌو ٿي ويو، مير علي شير قانع، ميان دائود جي بغاوت جو مدو ٽي سال لکيو آهي.

ميان نور محمد کي ست پٽ هئا، ۱۷۵۳ع ۾ ميان محمد مرادياب خان سنڌ جو ولي عهد مقرر ٿيو ته خدادا خان ناراض ٿي هندستان هليو ويو، جتان وري واپس ئي ڪونه آيو.

ميان محمد مرادياب (وفات: ۱۷۵۷ع) کي غلط روش ۽ عوام سان ظالماڻي ڪارروائين ڪري سنڌ جي تخت تان هٽايو ويو ۽ سنڌ جو ولي عهد ميان غلام شاه بڻيو. ميان غلام شاه جو وري احمد يار خان مخالف بڻجي، جنگ جون تياريون ڪرڻ لڳو، هوڏانهن عطر خان ڪابل ۾ ترسيل هو، تنهن افغان حڪمران کان سنڌ جي وارثيءَ جو پروانو وٺي، سنڌ ۾ وارد ٿيو، جڏهن اهي خبرون غلام شاه کي پيون، ته غلام شاه حڪومت ڇڏي ڪڇ طرف هليو ويو. جتان بهاولپور جي سردار محمد مبارڪ خان ثاني ڏانهن، قاصد موڪلي پنهنجي رهائش جي اجازت گهري.

ڪجھ وقت کان پوءِ سنڌ جون حالتون خراب ٿي ويون، ڦرلٽ جي

(۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، صه ۳۱۱_ ۳۱۲.

بازار گرم ٿي ويو، هر ڏاڍي، هيڻي تي ظلم ڪرڻ شروع ڪيو. غلام شاهه مبارڪ خان کان لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. روهڙيءَ جي پرسان ميان غلام شاهه ۽ عطر خان جي فوج ۾ ١١- جون ١٧٥٨ع مطابق خون ريز جنگ لڳي، ڪيترائي انسان شهيد ٿي ويا، ۽ غلام شاهه جي فتح ٿي.

عطر خان ۽ احمد يار خان سنڌ ڇڏي دائودپوٽن وٽ وڃي پناهه ورتي، پر پوءِ به پنهنجي سازشن کان باز نه آيا. ڪجهه وقت کان پوءِ عطر خان، بهادر خان جي مدد سان سنڌ تي لشڪر چاڙهي آيو. اباوڙي جي ڀاهران ٻنهي لشڪرن ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ بهادر خان مارجي ويو، عطر خان ۽ سندس ڀيا ساٿي وري به ناڪام ٿي ڀڄي ويا. آخرڪار عطر خان ڪمزور ٿي آڻ مڃي، غلام شاهه جي اطاعت قبول ڪري، سنڌ ۾ صبر سان رهائش اختيار ڪئي.

غلام شاهه- ١٧٧٢ع ۾ وفات ڪئي. سنڌ جو حڪمران ميان سرفراز خان ٿيو، سرفراز خان جي دورِ حڪومت ۾ سندس خاندان مان ڪوبه دعويدار ڪونه ابريو، پر ميان صاحب، راجو ليکي جي فتني بازيءَ جي اثر ۾ اچي، ٽالپرن جي سردار، مير بهرام ۽ مير صوبدار کي شهيد ڪرائي ڇڏيو، ان جو نتيجو اهو نڪتو ته سنڌ ۾ رهندڙ بلوچ قبيلن ۾ انتقام جو جذبو پيدا ٿيو، محبت ۽ پنهنجائپ جي جاءِ، نفرت بغض ۽ ڪيني ورتي، افراتفري ۽ انتشار ڦهلجي ويو، انهن ٻنهي وفادار ملازمن جي بي گناهه قتل سبب، عام رعيت ميان سرفراز خان کي نفرت ۽ حقارت جي نگاهه سان ڏسڻ لڳي.

مير فتح علي خان جي اڳواڻيءَ ۾ سمورن بلوچ قبيلن گڏ ٿي، خداآباد جي قلعي جو گهيراءُ ڪيو، ميان سرفراز خان پنهنجي ڪجهه ساٿين کي ساڻ ڪري، پنهنجي جان بچائي درياءَ وسيلي، حيدرآباد ڀڄي ويو. تاريخون لکن ٿيون ته: 'ميان صاحب کي ايتري ته خوف ورتو جو ڀڄڻ وقت جُتي پائڻ جو هوش ڪونه رهيس.' (١)

مير فتح علي خان جي خدا آباد جي قلعي تي حملي ڪرڻ جي خبر جڏهن حيدرآباد پهتي ته اتان جي اميرن، ميان سرفراز ۽ سندس ڪجهه

---

(١) خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي، مرزا عباس علي بيگ، ص-٤٤

رشتيدارن کي قيد ڪري ڇڏيو.

١٧٧٥ع ۾ سنڌ جي حڪمراني وري ميان محمود خان کي سونپي وئي. ميان محمود خان جي ننڍي عمر سبب جلد ئي کيس حڪومت کان برطرف ڪري ميان غلام النبي جي هٿ ۾ سنڌ جون واڳون ڏنيون ويون. ميان غلام النبي طبيعت جو سادو هو، سندس مرضيءَ خلاف وري تاجو ليکيءَ ٽالپرن سان اُڃائڻ شروع ڪيو. نيٺ هيناهيون مٿانهيون ڏيئي، راجو ليکيءَ ميان صاحب کان ١٧٧٨ع ۾ ٽالپرن خلاف اعلانِ جنگ ڪرايو. لانياري (تعلقو شهدادپور) ۾ جنگ جو ميدان سينگاريو ويو، غلام النبي کي ٻہ ڏوهہ انسانن جي مرڻ تي رحم اچڻ لڳو، تنهن ڪري ان لڪ چپ ۾ مير بجار، سان ٺاهہ جون ڳالهيون هلايون، ان صلح جي جڏهن تاجو ليکيءَ کي خبر پئي، تنهن ڪاوڙ ۾ ميان غلام النبي کي تلوار جي وار سان شهيد ڪري ڇڏيو.

ميان غلام نبي کان پوءِ ١٧٧٨ع ۾ ميان عبدالنبي خان کي گاديءَ تي ويهاريو ويو. هي انسان نہ پر انسان جي روپ ۾ وحشي جانور هو، ڪلهوڙن جي حڪومت جي بنياد مان پهرين سر، ميان سرفراز خان ڪڍي ۽ باقي بنياد اُکيڙڻ لاءِ ميان عبدالنبي چنجور ڪٽي بيٺو، هن جو ڪردار سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙو تہ بدنما داغ آهي، جيڪو ورلي ڌوپي سگهي ٿو. عبدالنبيءَ جي حڪمران بڻجڻ تي سندس ماءُ، مير بجار کي خط لکيو هو تہ: "عبدالنبي منهنجو پٽ آهي، آءٌ سندس عادتن کان واقف آهيان، هو منهنجو بہ گهر تباهہ ڪندو ۽ توکي بہ منجهان ڪا چڱائي ڪانہ رسندي."(١)

جنهن پٽ لاءِ ماءُ جا اهڙا خيال هجن، اهو ڪنهن سان بہ سچو ٿي نہ ٿو سگهي، اهو نہ تہ ڪنهن جو دوست ۽ همدرد هوندو آهي، ۽ نہ ئي وري ڪنهن کي پنهنجو هڏڏوکي محسوس ڪندو آهي. ان جي نگاهہ ۾ باقي سڀ انسان ڪريل ۽ گهٽيا قسم جا هوندا آهن.

هن حڪومت سنڀالڻ کان اڳ ئي اهڙو تہ بي رحميءَ جو مظاهرو ڪيو جو حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ٿيل ميان سرفراز خان ۽ ٻين مائٽ مٽن کي جلادن هٿان شهيد ڪرائي ڇڏيو.

---

(١) جنت السنڌ، مولائي شيدائي، ص۔ ٥٥٢

مرزا عباس علي بيگ لکي ٿو ته: "جيسين غلام النبي جو لاشو حيدرآباد ڏي دفن ٿيڻ لاءِ اچي، تنهن کان اڳ عبدالنبيءَ پنهنجي سمورن حاضرين کي سڏائي چيو ته: 'مون کي يقين آهي، توهان سڀ منهنجا دل وجان سان خيرخواهه ۽ وفادار آهيو، تنهن ڪري مان توهان سان دل جو حال ٿو ڪريان ته هاڻي ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته اسان ڪلهوڙن جي هٿان ملڪ پيو وڃي، نه اهو زر آهي ۽ نه اهو لشڪر آهي، بلڪ ڏينهون ڏينهن مير بجار خان زور ٿيندو پيو وڃي ۽ مون کي پڪ آهي ته هو مون کي مسندنشين ٿيڻ نه ڏيندو ۽ وري به ڀيهر ميان سرفراز خان کي مسندنشين ڪري سنڌ جو حاڪم ڪندو، تنهن ڪري توهان سڀني ڀرين، ڀرين اهو ڪم ڪريو، يعني قلعي ۾ ميان سرفراز خان ۽ ٻين ٽن قيدين کي يڪدم قتل ڪري ڇڏيو، جڏهن انهن جي قتل جي خبر مير بجار خان کي پوندي، تڏهن منهنجي حاڪم ٿيڻ تي هرگز اعتراض نه ڪندو، حاضرين سڀني اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ يڪدم بندوبست ۾ لڳي ويا.'"(۱)

ميان عبدالنبي بي رحميءَ جون سڀئي حدون اورانگهي ترخاني ظلم کان به اڳتي وڌي ويو. هن نه رڳو ڪرسيءَ حاصل ڪرڻ لاءِ ميان سرفراز خان کي شهيد ڪرايو، پر پنهنجي وحشت پڻيءَ جو مظاهرو ڪندي ميان غلام النبي جي ٻن ننڍڙن پٽن کي پڻ درياهه ۾ ٻوڙائي ڇڏيائين، مرزا عباس علي بيگ لکي ٿو ته: "ميان عبدالنبيءَ مسندنشين ٿيڻ واري سال پنهنجي ڀاءُ ميان غلام النبيءَ خان جا ٻه ننڍڙا پٽ درياهه ۾ ٻوڙائي ڇڏيا."(۲)

اهڙي بي درد ۽ لالچي انسان کي مير بجار ڇو حڪمران بڻايو؟ ان جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو ته، مير بجار دانائي ۽ هوشيارپ سان گڏوگڏ ڪلهوڙن تي انڌي عقيدت رکندڙ مريد به هو، مير نه ٿي چاهيو ته سندس مرشدن مان ڪنهن به هڪڙي وارث هوندي، هو پاڻ يا ڪو ٻيو سنڌ جو حڪمران بڻجي، ورنه اهڙي سفاڪ قاتل کي ته ان ئي وقت ڦاهي تي چاڙهڻ گهربو هو.

---

(۱) خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي، مرزا عباس علي بيگ، ص ۵۳
(۲) ساڳيو ص ۱۴۰

١٧٧٨ع ۾ مير بجار هالن جي درگاهه ۾ ميان عبدالنبي کي دستار بندائي، پر ملڪ جي انتظام جون سموريون واڳون مير صاحب پنهنجي هٿ ۾ رکيون. اها ڳالهه ميان عبدالنبيءَ کي، دل ۾ ڪنڊو ٿي چڀڻ لڳي. جنهن مقصد لاءِ هن پنهنجن چئن ويجهن مائٽن کي شهيد ڪرايو هو، اها مراد ۽ لالچ پورءِ به پوري نه ٿي سگهيس، تنهن ڪري هي وري ميربجار کي مارائڻ لاءِ سٽون سٽڻ لڳو.

هوڏانهن الله بخش جنجهڻ به دربدر ٿي وري اچي ميان جي دربار جو سلامي ٿيو. عبدالنبي کيس طعنا ۽ مهڻا ڏيئي قيد ڪرائي ڇڏيو، ڪجهه وقت کان پوءِ تاجو ليکي به گرفتار ٿي ميان صاحب وٽ پهتو، جنهن کي پڻ قيد ڪيو ويو، پر پوءِ مير بجار جي سفارش تي ميان عبدالنبيءَ ٻنهي کي آزاد ڪري ڇڏيو. اهڙي فيصلي ڪرڻ تي ميان عبدالنبي لاءِ ته ائين چئي سگهجي ٿو ته، کيس اهڙن نمڪ حرام ۽ شرارتي انسانن جي ضرورت هئي، پر خبر ناهي ته مير بجار جي به دانائي الائي ڪيڏانهن هلي وئي هئي.

مير بجار سميت سمورن سنڌي خواهه بلوچ اميرن کي ڀلي پٽ اها سڌ هئي ته سنڌ ۾ سنڌين ۽ بلوچن جي وچ ۾ نفرت جي باهه پيدا ڪرڻ ۾ اهم ڪردار راجو ليکي جوئي آهي ۽ وڏي ڳالهه ته راجو ليکي سنڌ جي حڪمران ميان غلام النبيءَ جو قاتل پڻ هو، اهڙي شرارتي انسان کي ائين بخش ڪرڻ مان ناداني‍ءَ کان سواءِ ڪجهه به سمجه ۾ ڪونه ٿو اچي.

انهن باهمي اختلافن ۽ گهرو جنگ سبب ڪافي وقت کان افغاني دربار ۾ مقرر ٿيل خراج ڪونه پئي پهتو، اهڙو موقعو ڏسي عزت يار خان عباسيءَ (ميان عبدالنبي جو ڀاڻيجو) تيمور شاهه کي سنڌ ۾ برپا ٿيل سنڌ ۾ بدامني، خانه جنگي ۽ خراج ادا نه ڪرڻ جي يادگيري ڏياري، حڪمراني جو پروانو حاصل ڪري ورتو، اهڙي طرح ٽيهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري عزت يار خان سنڌ پهتو. شڪار پور جي ويجهو پهچي، عزت يار خان، مير بجار ڏانهن خط لکي، ملڪ جو سمورو ڪاروبار ۽ مدارالمهام جي عهدي تي مقرر ڪرڻ جي لالچ ڏيئي، همدرديون حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مير بجار کيس صاف جواب ڏياري موڪليو ۽ ارڙهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري، روهڙيءَ پهتو، جتان درياهه تي ٻيڙين سان

پل ٻڌائي عزت يار سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سامهون ٿيو، ٻنهي لشڪرن ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ فتح، مير بجار کي ٿي. ان شڪست افغاني درٻارين جا حواس ئي خطا ڪري ڇڏيا. درٻاري تيمور شاھ اڳيان دانهين ٻڌجي چوڻ لڳا ته: "جيڪڏهن سنڌين کي ان جي سزا نه ڏني وئي ته، ٻين علائقن جي حڪمرانن جي به جرئت وڌي ويندي. تنهن ڪري ضروري آهي ته سنڌين کي اهڙي عبرت ناڪ سزا ڏني وڃي جو ٻيهر ڪڏهن به اهڙي همت ڪري نه سگهن."(١)

نيٺ تيمور شاھ، هڪ وڏو ڪٽڪ ڪاهي سنڌ ڏانهن راهي ٿيو، تيمور شاھ جي اچڻ جي خبر جڏهن ميان عبدالنبي ۽ مير بجار کي پئي ته مير بجار ۽ ميان صاحب ڪجھ لشڪر ساڻ ڪري روهڙي پهتا، جتان تيمور شاھ ڏانهن قاصد موڪلي حاضر ٿيڻ جي اجازت گهريائون. تيمور شاھ کي شڪارپور کان ٻن منزلن جي مفاصلي تي اهو قاصد پهتو، قاصد جي اچڻ ڪري تيمور شاھ جي ڪاوڙ جهڪي ٿي، وڌيڪ مير صاحب پنهنجي صفائي پيش ڪري ٺاري ڇڏيو، اهڙي طرح مير صاحب جي دانائي سبب، نه رڳو مير بجار ۽ ميان عبدالنبي جي جان بچي وئي، پر سموري سنڌ مٿان آيل آفت پڻ ٽري وئي.

مير بجار پنهنجي عقل مندي سبب، سنڌ ۾ اڳ ئي وڏي شهرت ماڻي چڪو هو، وري جو تيمور شاھ کي به امن امان سان واپس ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ته سندس مڃتا ۾ اڃا به واڌارو اچي ويو، مير جو ايڏو مانُ ۽ مرتبو، ميان عبدالنبيءَ کان ڏٺو نه ٿي ٿيو. تنهن ڪري هن پنهنجي وفادار ۽ نمڪ حلال سائيءَ کي قتل ڪرائڻ لاءِ جوڌپور جي حڪمران کان مدد گهري ۽ موٽ ۾ امر ڪوٽ جو قلعو ڪيس حوالي ڪرڻ جو واعدو ڪيو، جوڌپور جي حڪمران بجي سنگھ پنهنجا ٻه ماڻهو وڪيل جي ويس ۾ موڪليا جن اچي ميان عبدالنبي ۽ مير بجار سان علحده علحده ملاقات ڪئي.

نيٺ هڪ ڏينهن انهن مير بجار خان کي چيو ته: "مها راجا بجي سنگھ جو اوهان لاءِ خط آيو آهي، جيڪو هندي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، اسان کي حڪم مليو آهي ته اهو خط اوهان کي اڪيلائي ۾ پڙهي

(١) تاريخ سنڌ، جلد ٻيو، اردو، اعجازالحق قدوسي، ص- ٥٠٧

پڌايون." (١)

مير بجار انهن کي اجازت ڏني، جن اڪيلائي جو فائدو وٺي مير تي خنجرن سان حملو ڪيو، زخمي هوندي به مير پنهنجي تلوار سان ٻنهي تي اهڙو وار ڪيو جو، اهي ٻئي جٽا تڏي تي مري ويا ۽ مير بجار به زخمن نه سهي ١١٩٣ه ۾ وفات ڪئي.

مير بجار جي موت سبب سموري سنڌ ۾ غم جي لهر پکڙجي وئي. انتقام وٺڻ لاءِ بلوچن جي رڳن ۾ خون ٽهڪڻ لڳو، بلوچن سان گڏ سنڌين کي پڻ مير صاحب جي اهڙي موت تي ڏک هيو، اهي به ميان جي اهڙي ظلم کي نفرت جي نگاهه سان ڏسڻ لڳا، مير بجار جو مهيا ڪيل امن امان، هڪ ڀيرو وري افراتفري ۽ انتشار ۾ تبديل ٿي ويو.

بلوچن پنهنجو سردار مير بجار جي پٽ مير عبدالله کي مقرر ڪيو، جيڪو پڻ پيءُ جيان بردبار ۽ صابرين، داناءُ ۽بهادر هو، ان کي به اها واهيندي خبر ملي ته مير بجار جي خون ۾ ميان عبدالنبي جا هٿ رنگيل آهن، پر مير عبدالله اهڙي ڪنهن به ڪم ۾ تکڙ ڪرڻ نه پئي گهري، جنهن جا نتيجا سنڌ لاءِ نقصانڪار ثابت ٿين. مير عبدالله جو ته ميان صاحب ڏانهن گمان ئي نه پئي ويو ته ڪو مير بجار جي قاتلن ۾ ميان عبدالنبي به شامل آهي، ميان صاحب ڏانهن هن جي دل بلڪل صاف هئي، سوگ مان آجو ٿي مير عبدالله ٻين بلوچن سردارن کي ساڻ ڪري، نيڪ نيتن سان ميان جي دربار ڏانهن راهي ٿيو، اها خبر ميان کي پئي ته هو انتقام جي خوف کان ڊڄي، پنهنجي ٻن پٽن کي جوڌپور جي راجا ڏانهن مدد لاءِ موڪليو ۽ پاڻ اهل عيال ۽ ٻه سو گهوڙي سوار ساڻ ڪري قلات جي خان ڏانهن راهي ٿيو.

ميان جي ائين نڪري وڃڻ تي مير عبدالله کي ڏاڍو تعجب ٿيو، مير قاصد کي قرآن شريف ساڻ ڏيئي، ميان عبدالنبي ڏانهن خط لکيو ته: "اسان جي ۽ اوهان جي وچ ۾ هيءُ قرآن پاڪ آهي، اسان کي اوهان تي ڪا به بدگماني ڪانهي. اوهان جا مشير فتني انگريز آهن، جن بنا سبب اوهان کي گمراهه ڪيو آهي. هو ظاهر ۾ اوهان جا دوست ڏيکارجي رهيا آهن، پر حقيقت ۾ اوهان جا دشمن آهن. جي اوهان کي دربدر ڀٽڪائيندا

(١) تاريخ سنڌ، جلد ٻيو، اردو، اعجازالحق قدوسي، ص- ٥١١

رهندا ۽ ڏارين جو محتاج بڻائيندا، اوهين پنهنجي ملڪ موٽي اچو ۽ اچي پنهنجي گادي وسايو."(١)

پر ميان صاحب ۽ سندس صلاح ڪارن تي مير عبدالله جي آچ جو ڪوبہ اثر نہ ٿيو ۽ نہ ائي اهي واپس وريا. ميان صاحب جا پٽ جڏهن جوڌپور ڏانهين ٿي پهتا تہ مهاراجا بجي سنگهہ وڏو لشڪر چاڙهي موڪليو، مير عبدالله کي جڏهن راجپوتن جي حملي جي خبر پئي تہ هي سنڌين جي فوج ساڻ ڪري جوڌپور جي سرحد وٽ کين سامهون ٿيو، بنهي لشڪرن ۾ جنگ لڳي، گهڻي خون خرابي کان پوءِ راجپوت جنگ جو ميدان ڇڏي ڀڄي ويا.

ان شڪست جي خبر جڏهن ميان عبدالنبي کي پئي تہ ميان صاحب قلات جي واليءَ مير نصير خان کي عرض ڪيو تہ: "اوهين مون کي فوجي مدد ڏيو، آءٌ وري جنهن وقت سنڌ جو حڪمران ٿيس تہ تن لکن رپين سان گڏ پنهنجي ملڪ جو هڪ حصو بہ اوهان جي حوالي ڪندس."(٢)

اهڙي طرح ميان عبدالنبي، قلات جي خان کي لالچائي بروهين جو لشڪر زرق خان جي اڳوائيءَ ۾ ساڻ ڪري سنڌ ڏانهن راهي ٿيو. سنڌ جي فوج، راجپوتن مان آجي ٿي، وري بروهين سان مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ رواني ٿي. سنڌي لشڪر گهڻي تڪ هٿڻ ڪري گهڻ ميدان ملهائي نہ پئي سگهيو، شڪست جا آثار ڏسي مير عبدالله خان، جان جي بازي هٿڻ جو اعلان ڪيو، مير عبدالله، مير فتح علي، مير سهراب خان ۽ سنڌين جو لشڪر، گهوڙن تان لهي، تلوارن سان پيادل جنگ ڪرڻ لڳا، نيٺ زرق خان ۽ ٻيا ناليوارا بروهي سردار ميدان ۾ مارجي ويا، باقي لشڪر ڀڄي جان بچائي.

ان ڪشمڪش ۽ حڪومتي ڇڪتاڻ سبب قلات جي خان، ڪراچي تي پنهنجو قبضو ڪري ورتو. مولائي شيدائي لکي ٿو تہ: "ڪراچي جو بندر مير نصير خان، اتان جي واپارين جي مدد سان قبائي ورتو. هن بندر جي سنڌ کان جدا ٿيڻ ڪري سنڌ کي ساليانو ڇهن لکن

---

(١) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ٧٢٢- ٧٢٣.

(٢) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص- ٧٢٦

روين جي ڪوٽ ٺهڻ لڳي."(۱)

قلات کان پوءِ ميان عبدالنبي حاجي پور ۾ رهڻ لڳو، جتان تيمور شاهه ڏانهن مدد لاءِ ايلازو ٻڌيو، تيمور شاهه، مدد خان پٺاڻ جي سپه سالاري ۾ سنڌ تي لشڪر چاڙهي موڪليو. ميان عبدالنبي به پنهنجو لشڪر ساڻ ڪري مدد خان سان اچي مليو، مدد خان، ميان کان فوج جي خرچ پکي لاءِ رقم جي گهر ڪئي، هي پاڻ دربدر ۽ پرائي مال تي پلجندڙ، ڪٿان پيو مدد خان کي رقم ڏئي سگهي، پر خدا آباد ۾ پوريل خزاني جو آسرو ڏئي، في الحال ڳالهه ٽاري ڇڏيائين، مدد خان پنهنجي ڦهري ڪارروائين جي شروعات ڪئي. آباديون، ويرانيءَ ۾ تبديل ٿي ويون، فصل گهوڙن جي سنبن ۾ لتاڙجي تباهه ٿي ويا، جتي به مدد خان جي فوج پهتي، اتان سڪون برباد ٿي ويو، مالدار ماڻهو بي گهر ٿجي، بر منهن ڪري ڀڄڻ لڳا. عورتن جي عزتن سان ڪيڏيو ويو، اهڙو ظلم ۽ دهشت ڏسي الله لوڪ حضرت مراد فقير رح به ڏانهن ڪري چئي ڏنو ته:

"مار مدد ڪون، دور ڪرو،
چوڙ وڃي، يهودي، يزيد ميان."

سنڌي لشڪر مير عبدالله خان وٽ اچي گڏ ٿيو، جنگ جون تياريون شروع ٿي ويون، اها خبر مدد خان کي به پهتي، جنهن سنڌي لشڪر سان مهاڏو اٽڪائڻ کان پاسو ڪري، چالاڪيءَ ۽ ٺڳي جي راهه ورتي ۽ مير عبدالله ڏانهن قاصد موڪليائين ته، "اسين خدا آباد وڃڻ ٿا چاهيون، ڇو ته اتي ميان جو خزانو لڪل آهي، جيڪڏهن خزانو مليو ته خير، نه ته ٻئي صورت ۾، ميان جو ڪوڙ ثابت ٿي ويندو ۽ مان پاڻ ئي تيمور شاهه اڳيان، ڪيس ڪوڙو ثابت ڪندس."(۲)

مدد خان جو اهو خط پڙهي مير عبدالله فوجي لشڪر سميت عمر ڪوٽ هليو ويو، خدا آباد پهچي مدد خان، ميان عبدالنبيءَ کان لڪل خزاني جي گهر ڪئي، ميان صاحب هر طرف پنهنجا ماڻهو موڪلي ڏنا، جيئن هو قرض ڪري رقم گڏ ڪري اچن، فريئر نامي ۾ هن قرض جو منظر هيئن چٽيل آهي ته: "خدا کان نه ڊجندڙ عبدالنبيءَ پيسن ميڙڻ لاءِ هر

---

(۱) جنت السنڌ، مولائي شيدائي، ص ۵۵۴

(۲) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص

ڳوٺ، شهر ۽ هر گهر تي ماڻهو موڪليا، اهي ظالم جتي پهتا، جيڪا به شيءِ هٿ لڳن ڦري کڻي آيا. انهي سلسلي ۾ گهڻا گهر برباد ٿي ويا، رعيت جا ڪيترائي گهر بي چراغ ٿي ويا.“(١)

مياڻ جي بچيل انهن وحشين جو فائدو وٺندي، قنڌارين به وسڻون ڪين گهٽايو. مظلوم سنڌواسين جو نه هو ڪو اوهي، نه واهي. هڪڙي چڱي مڙس تخت حاصل ڪرڻ لاءِ قنڌارئون آفت آندي هئي، ته ٻيا وري پاڻ ۾ اٽيٽت سبب عمرڪوٽ هليا ويا، ٻگهڙن کي بي نڌڻڪو ڏڻ هٿ لڳو هئو، سو ماڻهن جي لڳن تان به ڪپڙا ٻئي لاٿائون. نيٺ اها خبر عمرڪوٽ ۾ مير عبدالله کي به پهچي ويئي، جيڪو جنگ لاءِ تيار ٿي مدد خان جو پيڇو ڪرڻ لاءِ راهي ٿيو. مدد خان، ٽالپورن جي باهمي اختلاف مان پڻ فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ان ۾ به ناڪام ٿيو، اهڙي طرح مياڻ عبدالنبيءَ کي اڪيلو ڇڏي، سنڌ کي ڦري، قنڌار ڏانهن هليو ويو.

مياڻ عبدالنبيءَ وري صلح جو ڍونگ رچائڻ شروع ڪيو، هن بهاول خان (والي رياست بهاولپور) کي عرض ڪيو ته تون ميرن ۽ منهنجي وچ ۾ پئي، صلح ڪراءِ. ٻئي پاسي باگي فقير کي مير عبدالله ڏانهن پڻ موڪليائين، آخرڪار بهاول خان پنهنجي ياءُ سردار خان ۽ ٻئي عزيز فضل علي خان کي موڪلي، پنهي ڌرين ۾ ٺاهه ڪرايو.

اهڙي طرح سنڌ ۾ هڪ ڀيرو وري امن امان پيدا ٿيو، ۽ عام ماڻهن سک جو ساهه پٽيو، ڌارين ۽ پنهنجن جي ظلم مان سنڌ آجي ٿي، پر مياڻ عبدالنبي پنهنجي بربادي لاءِ کڏون کوٽيندو رهيو. پنهنجي مکر ۽ فريب وسيلي نيٺ ١٧٨٣ع ۾ مياڻ عبدالنبي، مير عبدالله ۽ مير فتح خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

ٽالپورن پنهنجي اهل و عيال کي ديرن ڳڙهه موڪلي، انتقام وٺڻ لاءِ تياري شروع ڪئي. مير سهراب خان کي دنگي طرف موڪليائون، جيئن اتان به بلوچن جو لشڪر مدد لاءِ وٺي اچي، پر مير فتح علي خان انتظار ڪرڻ کان سواءِ، مياڻ جي لشڪر تي حملو ڪري ڏنو. مياڻ جي لشڪر جي اڳواڻي ڏاٽو خان، الله بخش جهنجڻ، غلام حسين ۽ فيروز ڪليري

---

(١) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص- ٧٤٢

ڪري رهيا هئا، ڪلهوڙن وٽ توبن سان گڏوگڏ جنگ جو ٻيو سامان ۽ هٿيار بہ گهڻا هئا، پر پوءِ بہ کين شڪست ٿي.

مِيان جي مقرر ڪيل سپہ سالارن، ميدان ڇڏي ميان وٽ وڃي دم پٽيو، ان کان پوءِ ميان عبدالنبيءَ پاڻ سان ٽيهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري حالاٺي پهتو، هن ڀيري ڪافي رتوڇاڻ ٿي، ٽالپور گهوڙن تان لهي پيادا جنگ ڪرڻ لڳا. ٽالپورن جي لشڪر جو جذبو ۽ جوش ڏسي، ڪلهوڙن جي لشڪر ۾ ڀاڄ پئجي وئي. اهڙو حال ڏسي ميان پاڻ ڏٺو تہ، پاڻ بہ جان بچائي قلات ۾ وڃي پناهہ ورتائين ۽ وري بہ قلات جي خان کي مدد ڏيڻ لاءِ ستائيندو رهيو. نيٺ مجبور ٿي مير نصير خان کيس ڪجهہ بروهين جو لشڪر ساڻ ڏنو، پر لڪ ڇپ ۾ مير فتح خان کيس ڪجهہ بروهين جو لشڪر ساڻ ڏنو، پر لڪ ڇپ ۾ مير فتح علي خان ڏانهن قاصد موڪلي سموري ماجرا کان کيس واقف ڪيو تہ، منهنجا ماڻهو کيس خداآباد پهچائي واپس هليا ايندا. تنهن ڪري اوهان ساڻس اوستائين جنگ نہ ڪجو. مير فتح علي خان بہ والي قلات جو چوڻ وٺي ميان کان پاسيرو رهيو.

بروهين جو لشڪر ميان عبدالنبي کي درياهہ تائين پهچائي واپس هليو ويو، انهن جي ڪڍ ميان پاڻ بہ وري سنڌ مان نڪري قلات پهتو. مير نصير خان سندس حاجي پور ۾ رهائش جو بندوبست ڪيو، مير فتح علي خان حيدرآباد تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، ميان جي اهل و عيال کي پڻ عزت ۽ احترام سان حاجي پور موڪلي ڏنو، پر ميان عبدالنبي وري بہ سازشون ڪرڻ شروع ڪيون. هن دفعي هو پاڻ افغانستان وڃي تيمور شاهہ کي ليلائڻ لڳو. تيمور شاهہ سنڌ جي ابتر حالتن جو فائدو وٺي سنڌ کي ٻيڻن مٽ جي قيمت تي ڪپائڻ جو واڪ ڏنو.

"تيمور شاهہ فيصلو ڪيو تہ ميان عبدالنبي ڇهن ڏينهن اندر نَوَ لک رپيا خزاني ۾ ڏئي تہ سنڌ جي حڪومت جو پروانو سندس حوالي ڪيو وڃي. جيڪڏهن آغا ابراهيم امير فتح علي خان پاران افغاني دربار ۾ مقرر ڪيل ايلچي) هيءَ رقم ادا ڪري تہ حڪومت جو پروانو مير فتح علي خان جي نالي جاري ڪيو وڃي. ميان پيسن جو انتظام ڪري نہ سگهيو ۽ آغا ابراهيم اها رقم ايراني تعلقات جي بنياد تي ايراني ۽ قنڌاري

واپارين کان پيسا ولي رقم داخل ڪرائي."(١)

پر مولائي شيدائي لکي ٿو ته: "تيمور شاهه سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهايو، هڪڙو حصو مير فتح علي خان کي ڏنائين ۽ ٻيو حصو ميان عبدالنبيءَ کي ڏنائين، ان کان سواءِ هڪ افغاني لشڪر ٻنهي ڌرين ۾ صلح رکڻ لاءِ مقرر ڪيائين، پر مير فتح علي خان جا ايلچي ۽ صلاحڪار چالاڪ هئا، جن ٿوري لڪ رڳيا تيمور شاهه کي ڏن ڏئي مير فتح علي خان نالي فرمان جاري ڪرايو."(٢)

سنڌ جي نصيبن ۾ اڃا به شايد ڏک ۽ ڏولاوا لکيل هئا، سنڌ مان امن، سڪون ۽ خوشحالي، رسي ڪوهين ڏور هلي وئي هئي. هڪڙي بلا سان سنڌ واسي اڃا منهن ڏيئي وينا ئي مس پئي ته وري مٿان ٻي آفت پئي ڪڙڪين، هڪ جهيڙي ۽ جنگ مان اڃا ئي مس پئي ٿيا ته وري ٻي پاسي کان ڪونه ڪو ڪو للڪاريندو پئي آيو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي روز روز فسادن مان جان ئي نه ڇڏايائون ته وري ميرن ۾ ڦوٽ پوڻ شروع ٿي، ان کان اڳ به سنڌ، بدامني ۽ انتشا جا دور ڏٺا هئا، پر هن وقت جهڙو وايومنڊل سنڌ شايد ئي اڳ ڏٺو هجي.

مير فتح علي خان، ٽالپرن ۾ صلح ۽ سانت برقرار رکڻ لاءِ سنڌ کي ستن حصن ۾ ورهايو، چار حصا پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ رکيائين ۽ ٻه حصا مير سهراب خان جي حوالي ڪيائين ۽ هڪ حصو مير ٺاري خان کي ڏنائين. پاڻ انهن سڀني جي مٿان نگران ٿيو. اهڙي ورهاست سبب مير سهراب ۽ مير ٺارو خان ناراض ٿي پنهنجن پنهنجن حصن جا خودمختيار ٿيجي ويا ۽ اهڙي طرح سنڌ ۾ ٽي مرڪز قائم ٿي ويا ۽ هرهڪ پاران علحده علحده افغانستان جي دربار ۾ خراج ڀيڄڻ لڳو.

هي خبرون چارون ميان عبدالنبيءَ کي به وڃي پهتيون، جنهن آخري ڀيرو قسمت آزمائڻ لاءِ تيمور شاهه ڏانهن قاصد موڪلي سنڌ جي حالتن کان باخبر ڪيو ۽ سنڌ جو پروانو پنهنجي نالي جاري ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. تيمور شاهه به پئي اهڙا موقعا ڳوليا. افغانين نه پئي چاهيو ته سنڌ ۾ امن امان ٿئي ۽ اسان جي ڦرلٽ جي مال ۾ رڪاوٽ پوي. تنهن ڪري

---

(١) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ٧٨٢_ ٧٨٣.
(٢) ٽالپرن جي مختصر تاريخ، مولائي شيدائي، ص_ ٢٦

احمد خان نورزئي ۽ بوستان خان کي افغاني لشڪر ڏيئي، ميان عبدالنبيءَ جي مدد لاءِ روانو ڪيو. افغاني لشڪر بهاولپور ۾ ظلم جا پهاڙ ڪيرائي، خيرپور جي ويجهو اچي پهتو. جتان هنن قاصد موڪلي مير سهراب خان کي لالچائڻ چاهيو، پر مير سنڌ جار ۾ ڪونه ڦاٿو.

افغاني لشڪر بي ڏڙڪو ٿيو، هالا ڪنڊيءَ اچي پهتو. اتان مير فتح علي خان ڏانهن قاصد موڪليائون ته: "سنڌ تان دستبردار ٿي وڃ. نه ته سخت سزا پائيندين."

مير فتح علي پنهنجي اهل عيال کي ڪڇ ڏانهن روانو ڪيو ۽ پاڻ لشڪر وٺي جنگ لاءِ اڳتي وڌيو. آخرڪار جنگ شروع ٿي، بي شمار انسانن جو رت اڙهيو. سنڌي لشڪر جي بهادري ڏسي افغاني لشڪر ۾ ڀاڄ پئجي وئي. ميان ۽ افغاني سردار به پنهنجي جان بچائي ڀڄي ويا.

تيمور شاهه افغاني لشڪر جي شڪست جو ٻڌي ڏاڍو ڪاوڙيو. نيٺ پاڻ سان مدد خان وٺي سنڌ ڏانهن راهي ٿيو، پر بهاولپور ۾ ئي ظلم مان سنڌن دل ڌاپي ويس. ۽ اتي موجود وڪيلن به هيٺاهيون مٿاهيون ڏئي سنڌس غضب کي ٿڌو ڪيو.

اهڙي طرح سنڌ تي نازل ٿيل هي آفت به اينديءَ ايندي ٽري وئي ۽ ميان عبدالنبيءَ جي اها سازش به ناڪام وئي. افغاني لشڪر جي واپسيءَ کان پوءِ هو وري اڪيلو ٿي ويو ۽ جان بچائي حاجي پور وڃي ساهه پٽيائين. ڪجهه وقت کان پوءِ تيمور شاهه پاران (پنجاب) جو گورنر مقرر ڪيو ويو. فقير الاهي بخش ليکي لکي ٿو ته: "ميان عبدالنبي صاحب جي حڪومت ختم ٿيڻ کان پوءِ هو افغانستان جي بادشاهه تيمور شاهه جي حڪم سان 'ليہ' جي گورنر مقرر ٿيو."(۱)

اهو علائقو به بلوچن جي آبادي جو هو، ميان صاحب هميشه جيان تلوار جي زور تي بلوچن کي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. پر تيمور شاهه جي مرڻ کان پوءِ، افغاني گاديءَ تي زمان شاهه ويٺو. جنهن ميان سان ڦٽائڻ شروع ڪيو. پهريائين ميان ڏانهن بقايا رهڻ جو بهانو بڻائي ڪيس ستائڻ لڳو. پر پوءِ قنڌار جي مهم ۾ لشڪر سميت شامل ٿيڻ لاءِ ڪيس حڪم

۱۵- واليءِ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو، مرتب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صـ ۱۹۹.

ڪيو ويو. جيڪو ٻ ميان نتائي چڏيو. جنهن تان ڪارڙجي ڪانئس گورنري ڦري، نواب محمد خان جي حوالي ڪيائين.

ميان عبدالنبي جنگ ڪري افغاني لشڪر کي شڪست ڏني، پر مال غنيمت تي ايترو ته هرس جي پيو جو دشمن جي سازش جي ڪيس سڌ ئي ڪانہ پئي. ڪجھ افغاني، مارجڻ جي ڊپ کان، سارين جي فصل ۾ لڪي پيا هئا، جا ميان جي پٽ محمد عارف ۽ ڪجھ سائين کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي مٿن گولين جي برسات شروع ڪري ڏني، جنهن سبب، محمد عارف فوت ٿي ويا. اهڙي طرح ڪلهوڙن جي کٽيل جنگ ٻ هار ۾ تبديل ٿي وئي.

ان ڪان پوءِ ميان اهل و عيال ساڻ ڪري جودپور ڏانهن هليو ويو. سنڌ جي هن بدنصيب حاڪم، جيڪي پنهنجي عوام تي ظلم ڪيا هئا، تن جو هڪ هڪ ڪري ڪيس ڪيتو لوڙٹو پئي پيو، دردر جون ٺوڪرون سنڌس مقدر بڻجي ويون. مجبور ماروئڙن جو امن ۽ سڪون ڦٽائيندڙ کي جودپور ۾ ٻ آرام نصيب ڪونہ ٿيو. جتان ١٧٩٩ع ۾ بهاول پور ۾ رهائش اختيار ڪيائين. ڪجھ وقت ڪان پوءِ بهاولپور جي نواب سنڌس رحم جوڳي حالت ڏسي، ڪيس راجن پور جو علائقو جاگير طور ڏنو، مرڻ وارو هي ٻ ڪونہ هو، تنهن ڪري راجن پور ۾ ڪجھ ڏينهن ترسڻ ڪان پوءِ ميان جي گهر تي آسماني آفت، 'وڄ' ڪري، جنهن ۾ سنڌس سڄو سامان سڙي رک بڻجي ويو، پر پوءِ ٻ سنڌس دل ۾ وطن لاءِ حب ۽ ديس واسين لاءِ محبت پيدا نہ ٿي ۽ راجن پور ۾ ئي ١٢٢٠هه- سن ١٨٠٥ع ۾ وفات ڪيائين ۽ ڪيس اتي ئي دفن ڪيو ويو.

نائونمل ڀوڄواڻي

انگريزن، سنڌ تي قابض بنجڻ لاءِ جهڙي طرح، خيرپور مان مير علي مراد خان ۽ حيدرآباد مان، مير صوبدار خان کي پنهنجي دوستيءَ جي ڄار ۾ ڦاسائي ڇڏيو هو، اهڙي طرح ڪراچيءَ مان ٻہ انهن سيٺ نائونمل کي بطور ايجنٽ مقرر ڪيو هو.

سيٺ نائونمل ۱۸۰۴ع يا ۱۸۰۵ع ۾ ڪراچيءَ شهر ۾ جنم ورتو، سندس پيءُ جو نالو هوتچند هو ۽ ذات جو لوهاڻو هو، پر پنهنجي پڙڏاڏي جي نالي (سيٺ ڀوڄو مل) پٺيان پاڻ کي ڀوڄواڻي سڏائيندو هو. سيٺ وڏو هوشيار، ضدي ۽ سرگرم ڪارڪن هو، جنهن پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ ڏينهن، رات هڪ ڪري جاکوڙيو ۽ پنهنجي هڙئون وڙئون خرچ ڪري، انگريزن جي مدد ڪندو رهيو، سندس مقصد هو تہ 'ڪيئن بہ ڪري پنهنجي پيءُ هوتچند سان، ميرن پاران ڪيل زيادتي جو ازالو ڪري.' جيڪو سيٺ، سنڌواسين جي گردن ۾ غلاميءَ جو طوق وجهي چڪايو.

ذاتي انتقام وٺڻ خاطر، سڄي قوم کي غلام بڻائڻ ڪيڏو نہ شرمناڪ ڪم آهي، پر سيٺ نائونمل جيئن تہ سماجي لحاظ سان بہ خانداني طور وڏو واپاري هو، تنهن ڪري ان بڇڙائيءَ تي سرخرو ۽ خوش ٿيندو هو، جنهن جو ذڪر پنهنجي يادگيرين ۾ وڏي فخر سان ڪيو آهي، سيٺ لکي ٿو تہ:

"مان روز ڏهين بجي صبح جو ڇانوڻيءَ ۾ وڃي حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين حصن جي ماڻهن جي جذبات جي متعلق خبرون پهچائيندو هوس، جي مون کي مختلف ذريعن سان ملنديون هيون." (۱)

سيٺ جي، انگريزن جي سفير ڪرنل پاٽنجر سان پهرين ملاقات ۱۸۳۲ع ۾ ٿي، جنهن کان پوءِ سيٺ، انگريزن سان دوستي وڌائڻ لڳو ۽ هر وقت ۽ هر واٽ تي انگريزن جي مدد ڪندو رهيو.

---

(۱) يادگيريون، سيٺ نائونمل، ص- ۱۷۳

١٨٣٨ع ۾ انگريزن شاھ شجاع کي تخت تي ويھارڻ لاءِ ببمئي مان پنھنجو فوجي دستو روانو ڪيو ھو، جنھن کي سنڌ مان گذرڻو ھو، پر مشڪل اھا ھئي تہ ايڏو سارو سفر سواءِ ڪاد خوراڪ ۽ سواريءَ جي ڪيئن طئي ڪري سگھبو. نيڻ انگريز سرڪار، پنھنجي ھمدرد ۽ ھڏوڪيءَ سيٺ نائونمل تي اھو ڪم رکيو تہ، ھو رستي جي ھر مشڪل ۾ ساٿ ڏئي، سيٺ انگريز دوستيءَ ۾ ھڪڙو ڏاکو مٿي چڙھڻ لاءِ ان موقعي کي غنيمت سمجھي، ميرن جي ڀرپور مخالفت ڪرڻ جي باوجود، سيٺ گھڻو ڪجھ ھٿ ڪري ورتو. سواريءَ لاءِ پندرھن سئو اٺ ۽ ڪافي خوراڪ ڪٺي ڪري انگريزن کي ڏنائين. جنھنجو اعتراف ڪرنل پاٽنجر بہ ڪيو آھي تہ: "جنھن صورت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو سڄو دارومدار تيز رفتاريءَ تي ھو، تنھن صورت ۾ تسليم ڪرڻو پوندو تہ نائونمل حڪومت جي خاصي خلمت ڪئي آھي." (١)

اھڙي طرح سيٺ، انگريزن سان ڀلائي ڪرڻ جو موقعو ڪڏھن بہ ھٿن مان وڃڻ نہ ڏنو، ھو جيءَ کي جوکي ۾ وجھي بہ انگريزن جي مشڪل حال ڪندو رھيو ۽ انگريز بہ جڏھن ڪنھن موڙ تي منجھي پوندا ھئا تہ سيٺ جون خدمتون حاصل ڪندا ھئا ۽ سيٺ بہ ميرن کان بدلو وٺڻ خاطر، خوشيءَ خوشيءَ سان اھي سمورا ڪارناما سرانجام ڏيندو رھيو، بس انگريز عملدار ڪٿي منجھيو ناھي ۽ سيٺ اتي قدرت پاران پھچي مددگار ناھي بڻيو.

ڀيو ڀيرو ١٨٤٠ع ۾ ٻيو جي فوج جو ھڪ حصو خشڪيءَ رستي ٻيلاريءَ کان شڪارپور وڃڻو ھو، جنھن لئہ ڪرنل آئوٽرام ٻھريان مير نورمحمد کي مدد ڪرڻ لاءِ خط لکيو ھو، پر مير صاحب، ان رستي کي مير شير محمد خان جي حد ٻڌائي، پنھنجي جان آجي ڪرائي ورتي. مير صاحب جو جواب ٻڌي، ڪرنل آئوٽرام وڏيڪ مايوسي ۽ سوچ ۾ پئجي ويو، تہ ھاڻي ڇا ڪجي؟ ڇو تہ مير شير محمد جي علائقي ۾ انگريزن جي فوج جو داخل ٿيڻ، سئون ستو لڪر ڪائڻ جي برابر ھو، ان وقت مير شير محمد ئي ھڪڙو مير ھو، جيڪو انگريزن سان مقابلي ڪرڻ جي تيارين ۾ مصروف ھو ۽ ويتر جو ھاڻي ان جي علائقن مان فوج جو گذر

(١) يادگيريون، سيٺ نائونمل، صہ ٢٤٥

پئي ٿيو ته جنگ جو انديشو نمايان پئي نظر آيو ۽ ڪرنل آئوٽرام نه ٿي چاهيو ته هن وقت ڪا جنگ ڇڙي پوي ۽ شڪست کائڻي پوي، تنهن ڪري ڪارنل آئوٽرام، سيٺ کي چيو ته: "تون منهنجي هيءَ مشڪل حل ڪري سگهين ٿو، تون بطور جاسوس جي، ميرپور وڃ، ۽ اتي جي حالتن کان واقفيت حاصل ڪري، ڪا راهه هموار ڪر!"

جيڪو پڻ سيٺ خوشي سان قبول ڪيو ۽ وڏي ڳالهه ته ان مهم جي خرچ پکي لاءِ، انگريز سرڪار اٺ هزار رپيا منظور ڪيا هئا، پر سيٺ نائونمل انڪار ڪندي چيو ته: "پئسن جي ڪمي مون کي سنڌ ۾ ڪنهن به پيش نه ايندي، پر پوءِ به ڪرنل آئوٽرام مجبورن سيٺ کي ٻه هزار رپيا ڪٽايا، جيڪي ميرپور پهچي سيٺ فوج وسيلي واپس ڪيا ۽ سيٺ ميرپور ۾ مير شير محمد سان مليو، ان جي خيالن کان واقفيت حاصل ڪئي ۽ اوستائين اتي ترسيو رهيو، جيستائين فوجي دستو، مير شير محمد جي حد مان نڪري ويو.

١٨٤٣ع جو زمانو هو، سنڌ آزاديءَ ۽ غلامي جي ٻه واٽي تي بيٺي هئي، انگريز عهدنامن جي پاليسيءَ کي ڇڏي سڌون سڌو فوجي يلغار ڪرڻ لڳا هئا، مياڻيءَ جو ميدان متو هو، سچ سنڌين جي رت ۾ رنگجي لال ڳاڙهو ٿيڄي ويو هو، لچ وندين جا ور وڙهندي قربان ٿي ويا هئا، معصومن، يتيمن جو روپ اختيار ڪيو هو، ماڙرون ڪونڌر پٽ کهائي ٻي وارث ٿيڄي ويون هيون، پر نائونمل انگريزن سان دوستي ملهائڻ ۾ پورو هو.

١٠-٢-١٨٤٣ع ۾ ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ وارا سنڌي، انگريزن جي ڪراچيءَ واري ڇانوڻي تي حملي لاءِ اچي رهيا هئا. اها سڌ ڪنهن طريقي واٽرجي سيٺ نائونمل کي پئجي وئي، جنهن پنهنجي دوستيءَ جي سچائي ۽ وفاداري ثابت ڪرڻ لاءِ سورمن جي پهچڻ کان اڳ ئي اهو راز انگريزن تائين پهچائي ڇڏيو، جن تکڙ ڪري سموري ڪراچي تي نئين سر گهيراءُ ڪري، گهرن جي تلاشي وٺڻ شروع ڪري ڏني ۽ ڪيترن ئي سنڌي مسلمانن کي گرفتار ڪري ورتو، جنهن سبب جوکين، نومڙين ۽ ڪرمتين جو اهو جنگجو جٿو، ڪراچيءَ پهچي ئي نه سگهيو، نه رڳو ايترو، پر جڏهن انگريزن انهن سرويچن کي گرفتار ڪرڻ چاهيو، ته سيٺ صلاحن ۽ مشورن کان هڪ قدم اڳتي وڌي سنڌن ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو ۽

انگريز لشڪر سان گڏ، پاڻ ۽ پنهنجي سائين سميت جبل جهاڳڻ لڳو ۽ سمورو وقت انگريز لشڪر جي، جبل جي اڙانگن لڪن ۽ پيچرن کان رهنمائي ڪندو رهيو، پر جڏهن ناڪامي سندن مقدر بڻجي وئي، ته انگريزن کان وڌيڪ افسوس ۽ ڏک سيٺ کي ٿيو، جو ته اها سموري ڪوشش اجائي وئي ۽ سيٺ انگريز سرڪار پاران داد ملڻ بجاءِ رنجش جو شڪار بڻجي ويو.

پر نائونمل همت نه هاري ۽ ان ڪڏي ڪم کي سرانجام ڪرڻ ۾ وٺي وجهڻ نه ڏنائين. ڏينهن رات اٽڪلون سوچيندو رهيو. هوڏانهن ڪرمتين، نومڙين ۽ جوکين بغاوت کي تيز ڪري ڇڏيو. حملي پٺيان حملا ڪندا رهيا، جن مان ڪيپٽن پريڊيءَ ۽ ڪرنل ٽائلو کي شديد خطرو ٿيڻ لڳو، انهن کان چونڪارو ماڻڻ لاءِ سيٺ سان صلاحون ڪرڻ لڳا. نيٺ هن عقل جي اندي، هڪ سٺ سٺي ورتي، جنهن جي خرچ پکي وٺڻ کان سواءِ بندوبست ڪري ڇڏيو. سيٺ مٿين قبيلن کي زير ڪرڻ لاءِ چند قوم جي سردار، صاحب خان، شاه بلاول واري کي پنهنجي ماڻهن سميت گهرائڻ لاءِ قاصد کي خط ڏيئي روانو ڪيو. سيٺ خط ۾ لکيو ته: "جيڪڏهن توکي مٺي ۾ سيٺ هجي ته ڏوڻڻ لاءِ نه ترس." هي مؤمن به بنا دير اچي سيٺ وسيلي انگريزن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن کان پوءِ ڪرمتي جوکيا ۽ نومڙيا بي چسا ۽ هيٺا ٿي پيا.

مياڻي جي جنگ کان پوءِ سموري سنڌ ۾ انتشار ڦهليل هو، خط و ڪتابت نه ٿيڻ ڪري حيدرآباد جي انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۽ ڪراچيءَ جي ڇانوڻي جو واسطو ٽٽي پيو. سر چارلس بابت ڪراچيءَ ڇانوڻي وارن کي ڪوبه پتو خرو نه ٿي پيو، ته آخر نيپئر ۽ سندس فوج هن وقت ڪهڙي ڪرت ۾ رڌل آهن. ڪرنل بائلوءَ جي دل ۾ متل ان ماندائڻ کي ٽارڻ لاءِ، وري به سيٺ نائونمل، پنهنجون خدمتون پيش ڪيون ۽ پنهنجي نوڪر کي تيز رفتار اٺ تي سوار ڪري حيدرآباد روانو ڪيو ۽ وڏي سياڻپ سان ان قاصد جي جتيءَ ۾ خط بند ڪري سر چارلس نيپئر ڏانهن موڪليو، جيڪو وري نيپئر کان جوابي خط وٺي واپس وريو. جڏهن نيپئر جو خط ڪرنل بائلوءَ پڙهيو، تڏهن وڃي سندس هورا کورا لٿس، ۽ سيٺ جون مهربانيون مڃيائين.

ان ڪان سواءِ سيٺ سنڌ ڪان ٻاهر ٻ انگريزن جي مدد ڪندو رهيو. ڪڇ ۾ سندس ملاقات "ڪئپٽن واٽ" سان ٿي، جنهن سيٺ کي ٽن سؤ گهوڙن جي اداري رقم گهري، جو ته ڪئپٽن کي بمبئي سرڪار ٽن سؤ گهوڙن ۽ سوارن جي سندس لشڪر ۾ واداري جي اجازت ڏني هئي، ۽ ٻيو يا ماندويءَ ۾ ڪوبه اهڙو شاهوڪار نه ٿي سجهيو، جيڪو ايڏي ساري رقم هڪ وقت اداري ڏئي سگهي.

سو جڏهن پنهنجي هن پراڻي خدمتگار سان مليو ته هڪدم ڪئي سيٺ کي مدد ڪرڻ جو چيائين ۽ سيٺ ڪڇ جي راجا راءُ ڏيسر ڪان ادائي لک ڪوريون (ڪڇ جو سڪو) ادارو وٺي، ڪئپٽن جي گهرج پوري ڪئي، ۽ انهن ڏينهن ۾ سيٺ اها رقم سنڌ مان گهرائي راءُ ڏيسر کي واپس ڪئي.

اهڙي طرح ڪرنل جيمس آئوٽرام، قلات ڪان بمبئي سرڪار ڏانهن پئي ويو ته رحيم خان مينگل، سندس پيڇو ڪيو. جيمس آئوٽرام، جڏهن محسوس ڪيو ته سندس تعاقب ٿي رهيو آهي، ته هو تڪڙو تڪڙو، سونڌ مياڻي پهتو، جتي سيٺ جي گماشتن کي ڳولهي لڌائين، ۽ سموري ڪٿا ٻڌائيندي، هيڙي ٻاڙي ڪرڻ لاءِ چيائين. جن جلد ۾ هيڙي گهرائي ڪرنل کي ڪراچيءَ لاءِ روانو ڪيو ۽ اهڙي طرح ڪرنل کي رحيم خان مينگل ڪان سيٺ جي نوڪرن بچائي ورتو.

ايڏين سارين همدردين، مهربانين ۽ ڏينهن رات، رت ولوڙڻ ڪان پوءِ ٻ جيڪڏهن سيٺ ڪان معمولي غلطي ٿيندي هئي ته انگريز عملدار، سيٺ کي ڌمڪائيندا ۽ بي عزتو ڪندا هئا ۽ نائونمل کي پنهنجي ساري ڪيل محنت، جاکوڙ ۽ ڪئي ڪمائي، بيڪار ۽ رائگان نظر ايندي هئي. هيٺ ڪجھ اهڙن ئي واقعن جو سرسري جائزو پيش ڪجي ٿو، جنهن مان بخوبي اندازو ٿي ويندو ته سيٺ لاءِ انگريز سرڪار جي روش ڪهڙي بيجا هئي.

سيٺ نائونمل جي ايترين بي لوث خدمتن ۽ همدردين جي موٽ سر چارلس نيپئر، اهڙي ئي ڏني، جهڙي طرح سيٺ نائونمل جيجل سنڌ جي گود ۾ جنم وٺڻ جو سلو، سنڌڙيءَ کي ڏنو. نيپئر جيئن ئي سنڌ تي قبضو ڪيو ته سيٺ کي وقت بوقوت ستائيندو رهندو هو، نيٺ هڪ ڏينهن نيپئر، ڪئپٽن پريڊيءَ ڏي خط لکيو ته: "جي مان گورنر آهيان ته

اينلڙ ٻن مهينن جي اندر نائونمل کي جيل ۾ اماڻيندس." (١)

چونڊا آهن تہ جهڙي ڪرٽي تهڙي ڀرٽي، سو نائونمل بہ سر چارلس نيپئر هٿان، پنهنجن ڪيل ڪڌن ڪمن جا ڪيتا لوڙڻ شروع ڪيا. هونءَ بہ پنهنجي وطن واسين جي پر ڇڏي، جنهن بہ ڪو بہ وطنين جي پر ڪٽندو آهي تہ اهو ڪنهن نہ ڪنهن موڙ تي ضرور خوار ۽ خراب ٿيندو آهي، پوءِ اهو نائونمل جهڙو ڌارين جو هنڌوڪي ۽ سرگرم ڪارڪن هجي، يا مير علي مراد خان ٽالپر، جهڙو ڌارين جو سچو پچو يار...!

سر چارلس نيپئر، رڳو ڇيو ڪونہ، پر ڪري بہ ڏيکاريائين. ١٨٤٧ع ۾ سيٺ تي سرڪاري خزاني ۾ گهوٻين هڻڻ جو الزام مڙهيو ويو، ۽ سيٺ کي ڏوهي جي حيثيت سان عدالت ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم موڪليو ويو، ان عدالت جي ڪرسيءَ تي بطور مصنف جي 'ڪئپٽن ينگ' ۽ ٻيا انگريز هئا. سيٺ جي بيشمار ۽ اڻ ڳڻ قربانين کي ايتري قدر بہ مدِنظر نہ رکيو ويو، جو سيٺ کي وهڻ لاءِ ڪرسي ڏني وڃي ها، پر عدالت ۾ سيٺ نائونمل کي هيٺ ويهڻ جو حڪم ڪيو ويو. ڪيس هليو، گهوٻين هڻڻ جو الزام ثابت نہ ٿي سگهيو. پر سيٺ پنهنجي قربانين جو وڏي واڪي ذڪر ڪندو رهيو ۽ ائين ئي ٻن ڏينهن کان پوءِ باعزت طور نائونمل کي آزاد ڪيو ويو.

نائونمل جو ڀاڳ تڏهن وريو، جڏهن سنڌ جو ڪمشنر فريئر (سر بارٽل فريئر) مقرر ٿيو، فريئر، سيٺ جي زخمن تي ڦها رکيا ۽ ڪوشش ڪري سئو رپيا پينشن کي وڌائي ٽن پيڙهين تائين ماهوار ٻہ سئو رپيا پينشن سان گڏ "دري ديري" جي جاگير بہ دائمي طور منظور ڪرائي ۽ اڳتي هلي "ستاره هند"، 'موسٽ ايگزالٽيڊ آرڊر آف دي سٽار آف انڊيا' (سي- ايس- آءِ) جي خطاب سان سرفراز ڪرايو ۽ اهڙي طرح انگريزن جو هي ڇاڙتو ١٦- ٩- ١٨٧٨ع ۾ وفات ڪري ويو.

---

(١) ساڳيو، صہ ١٩٣

مير علي مراد خان ٽالپر

ڇريا ۽ ڪريا هر قوم ۾ جنم وٺندا آهن، پر جيجل سنڌ جي جهول ۾ ڇرين ڪان وڌيڪ ڪرين جو انگ نمايان آهي. هڪڙا بي خبريءَ ۽ اڻڄاڻائيءَ ۾ غلط ڪارناما سرانجام ڏيندا آهن ۽ ٻيا وري ڄاڻي واڻي محض لقبن ماڻڻ خاطر غداري ڪندا آهن.

ڌاريو سامراج جڏهن ڪنهن قوم تي هلان ڪري ايندو آهي ته پهريان ان مفتوح قوم ۾ پنهنجون پاڙون مضبوط ڪرڻ لاءِ ان قوم مان دلال چونڊي وٺندو آهي ۽ انهن وطن فروشن کي پنهنجي ڌرتي نيلام ڪرڻ جي عيوض، عارضي طور 'سر' ۽ 'خان بهادر' جهڙن لقبن سان نوازيندو آهي، پوءِ "ڪم نڪتو ۽ ڏڪڻ وسريو'، جيان جڏهن ڌاريو سامراج آزاد ملڪ کي پنهنجي واڳونءَ جيڏي وات ۾ ڦٻائي وٺندو آهي ته انهن ڌرتيءَ فروشن ۽ ماءُ وڪڻندڙ پٽن کي پنهنجي لانگ بوٽن سان نڙيءَ تي لت ڏيئي، پورو ڪري ڇڏيندو آهي.

سنڌ جي تاريخ ۾ ٻه اسان کي بي انداز ڌارين جا دلال ۽ سنڌڙيءَ جي سينڌ کي ڇيهو رسائيندڙ نظر اچن ٿا. جن سمورو وقت غيرن جا بوٽ صفا ڪرڻ ۾ ڪتب پئي آندو آهي، اهڙن ڪڙم جي ويرين مان مير علي مراد ٽالپر ٻه هڪ هو، هي همراه انگريز دوستيءَ ۾ اهڙو ته ٻي لڄو بڻجي ويو هو، جو جڏهن انگريزن، حيدرآباد جي قلعي ۾ گهري، سندس ئي رشتيدار ميرن جي عورتن جي هٿن، ڪنن ۽ پيرن مان زيور پئي لاٿا ته ٻه مير صاحب واڇون ٽيڙيون انگريز دوستيءَ جا دم پئي ڀريا، منشي عطا محمد شڪارپوريءَ واقعي سچ لکيو آهي ته:

"مير علي مراد خان جي غداري ۾ سندس خانداني جهيڙن ۽ نااتفاقيءَ جو وڏو هٿ آهي، جنهن جو بدلو مير صاحب سمورن سنڌ واسين کي غلام بڻائي چڪايو ۽ وري ان خانداني اڻ بڻت ۾ سندس ٽين نمبر ڀاءُ مير مبارڪ علي خان جي سازش جو دخل آهي، جنهن اوٻاريون لهواريون

پڌائي، مير رستم علي خان ۽ سندس وچ ۾ نفرت جي ديوار کڙي ڪري ڇڏي، ڇو ته مير سهراب علي خان جڏهن ٨٩ سالن جي عمر ۾ پير پاتو ته حڪومت جون واڳون پنهنجي پٽن جي حوالي ڪيون ۽ پاڻ ڪوٽ ڏيجيءَ جي قلعي ۾ گوشه نشيني اختيار ڪئي، جتي مير سهراب خان هڪ وصيت نامو لکيو، جنهن ۾ مير صاحب لکيو ته: "منهنجي وفات کان پوءِ، منهنجي پڳ ۽ تخت جو وارث منهنجو وڏو پٽ مير رستم علي خان آهي، جنهن کان پوءِ مبارڪ خان ۽ ان کان پوءِ منهنجي ٻي گهرواري مان وڏي پٽ مير علي مراد خان خيرپور رياست جو والي ٿيندو، ۽ ملڪيت جي وارثت ٻه سهڻي نموني ڪئي هئي ته پڳدار پٽ کي ٻه حصا، ٽيون حصو مير مبارڪ خان کي ۽ چوٿون حصو مير علي مراد جو آهي.

مير سهراب خان جي ان وصيت نامي لکڻ مان مراد هئي ته جيئن منهنجي وفات کان پوءِ منهنجي پٽن ۾ پڳ ۽ ملڪيت تان جهڳڙو ۽ فساد برپا نه ٿئي، پر ٿيو اهوئي جنهنجو مير سهراب کي خطرو ۽ انديشو هو، يعني هن جي وفات (١٨٣٠ع) کان پوءِ سندس پٽن ۾ فساد شروع ٿي ويا، مير مبارڪ علي خان جيڪو وڏو هوشيار ۽ چالاڪ هو، تنهن مير علي مراد کي اوٻاريون لهواريون پڌائي پنهنجي مٺ ۾ قابو ڪري ڇڏيو ۽ مير رستم علي خان جي برخلاف ڀڙڪائيندو رهيو ۽ مير علي مراد خان جي خرچ تي بلوچن جو لشڪر ڪٺو ڪندو رهيو.

اهي خبرون چارون، مير رستم علي خان کي ٻه پئي پيون، جنهن ان اجائي ويڙهاند کان پاسو پئي ڪيو ۽ وچ ۾ برپا ڪيل نفرت جي باهه کي ناڙڻ جون ڪوششون پئي ڪيون، پر دلين ۾ جيڪا نفرت گهر ڪري چڪي هئي، سا ختم ٿيڻ بجاءِ وڌي ٿي وڌندي، نتيجو اهو نڪتو ته مير رستم علي خان، اهل و عيال ساڻ ڪيون، دربدر خاڪ بسر لڳو، رڻ پٽ ۾ رلندو رهيو، ۽ وري مير علي مراد، انگريزن جو پڇ لڙڪائو ٿڃي ويو.

انگريزن جي شروعات کان ئي اها پاليسي هئي ته "ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو." سو جڏهن انهن کي ميرن جي هن گهرو لڙائيءَ جي سڌ پئي ته انهن ٻهريان ٻنهي ميرن کي پنهنجي پنهنجي منهن مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو، پر اڳتي هلي جڏهن انگريزن ڏٺو ته اسان جي اڃليل جار ۾، مير رستم علي خان جو ڦاسڻ مشڪل آهي، تنهن ڪري انهن مير علي

مراد خان کي پنھنجي چنبي ۾ ڪرڻ جي ڪوشش کي تيز ڪري ڇڏيو ۽ پنھنجي دوستيءَ، وفاداري، ۽ ھر مشڪل وقت ۾ ڀرپور ساٿ ڏيڻ جو يقين ڏياريو، مير علي مراد خان ٻه، پاڻ کان وير ولڻ خاطر، ڏينھون ڏينھن ويو ٿي انھن جو سچو پچو يار ٿيندو.

اھڙي طرح مير صاحب، خيرپور رياست جي والي بڻجڻ واري خواب کي، عملي جامو پھرائڻ لاءِ، انگريزن کي سھڻين صلاحن سان نوازيندو رھيو ۽ حالتن کان واقف ڪندو رھيو ۽ انگريز خلاف جتي به ڪا ٻڙڪ ٻڌندو ھو، ته اھا جھٽ وجي انگريزن کي ٻڌائيندو ھو. جنھن جي موٽ ۾ انگريز سرڪار سندس مٿان نوازشن جي بارش وسائيندي ھئي ۽ ھي انھن ٿلھن دلاسن ۾ خوش ٿي ھنبوشيون ھڻڻ لڳندو ھو.

مير رستم علي خان ۽ مير علي مراد خان جي وچ ۾ جيئن ته اھو سمورو ممڻ خيرپور رياست جي چڱ مڙسيءَ تان متو ھو، تنھن ڪري مير رستم علي حالتن جي تقاضا کي سامھون رکندي، مير علي مراد خان جي حق ۾ مسند تان رضا خوشيءَ سان، تاريخ ١٧- ١٢- ١٢٥٨ھ ۾ قرآن شريف جي پھرين ورق تي عھدنامو لکي، ھٿ ڪنيو ۽ ان وقت موجود سمورن ميرن، مير علي مراد خان تي زور رکيو ته "انگريزن جي طرف داري ڇڏي، اسان سان گڏجي پئو، جيئن انگريزن کي جيجل سنڌ مان تڙي ڪڍون."

پر ھن اندر جي ابليس اھي سمورا راز سرچارلس نيپئر کي وجي ٻڌايا، جنھن انھن خدمتن جي عيوض کيس ڪافي نوازيو ۽ ايجان به خبرون چارون لھڻ لاءِ مير صاحب کي مقرر ڪيو ۽ اھڙي طرح انگريز ويا وڌ ويڙھي جيان، سنڌ کي وڪوڙيندا، تازو نوائي معارڪ جو مصنف لکي ٿو ته: "انگريزن جي فوج ايتري قدر ٿوري ھئي، جو جيڪڏھن ٽالپر پنھنجي لشڪر کي ٿورڙي وقت لاءِ اجازت ڏين ھا ته انگريز لشڪر کي مات ڏئي ڇڏين ھا، پر مير علي مراد خان جي ڪري ھشيار ٿيا ڪيون ھڪ ٻئي جي منھن ڏي ڏسندا رھيا ۽ ڪجھ به نه ٿي ڪيائون."

جتي وري سنڌ ماتا جا ٿج ملھائڻ لاءِ سرويچ پٽ، سر سان ڪفن ٻڌي "مرويسون مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون." جا نعرا ھڻي، انگريزن سان مھاڏو اٽڪائڻ لاءِ گڏ ٿي ٿيا، ته اتي ھن نڪ وڍي پنھنجي سياسي

چالاڪين ۽ پنهنجي اثر رسوخ کي استعمال ڪري، يا اجا بہ وڌيڪ ڪيترن ئي، جنگجوئن کي اهم عهدن ڏيڻ جي لالچ ڏيئي، ان گڏ ٽيل مجاهدن جي لشڪر ۾ اختلاف وجهي، ٽڪرن ٽڪرن ۽ ننڍڙن ننڍڙن جٿن ۾ ورهائي ٽي ڇڏيائين ۽ وري ڪن کي پنهنجي طرف ڪري ٽي ڇڏيائين.

مير شير محمد (وفات: ۲۴-۸-۱۸۷۱ع) جڏهن دبي جي ميدان ۾ بلوچن جو پرجوش لشڪر گڏ ڪري پهتو تہ مير علي مراد خان، مير شير محمد خان جي ڏاڏي، مير احمد ۽ سندس ڪيترن ئي ساٿين کي، پاڻ وٽ ملازم رکڻ جي لالچ ڏيئي، مير شير محمد خان کان، جدا ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري انگريز سولائيءَ سان ٽالپرن جي لشڪر تي فتح ياب ٿيا، جنهن جي عيوض مير علي مراد خان، خيرپور رياست جو والي بڻبو ۽ اهو سمورو علائقو کيس بطور جاگير مليو، جيڪو مير رستم علي خان، قرآن شريف تي عهدنامو ڪري لکي ڏنو هو.

ان کان سواءِ لاڙڪاڻي ۾ ولي محمد چانديو، انگريزن خلاف محاذآرائي ۾ رڌل هو، ولي محمد خان وٽ ٻارنهن هزارن جو لشڪو هو، جيڪو انگريز سرڪار لاءِ چئلينج بڻيل هو، تنهن کي مير علي مراد خان ڪافي لالچايو، پر ولي محمد خان پنهنجي ارادي تي اٽل رهيو، تنهن کي چالاڪيءَ سان گرفتار ڪري، سرچارلس نيپئر ڏانهن حيدرآباد وٺي ويو، ان کان سواءِ ٻين ڪيترن ئي مجاهدن سان پنهنجي سر جنگيون ڪري ڪيترن کي شهيد ڪري ۽ ڪن کي گرفتار ڪري انگريزن جي دوستيءَ جو دم ڀريندو رهيو ۽ هر مصيبت جي وقت انگريزن لاءِ راهہ نجات بڻيو رهيو.

نيٺ هڪ ڏينهن اهو بہ آيو، جو مير صاحب بہ انگريزن جو شڪار بڻجي ويو ۽ مير صاحب سان انگريزن اهو ڪجھ ڪيو، جيڪو ڏاريو سامراج، ڏيهي دلال سان ڪندو آهي ۽ جڏهن مير علي مراد خان، انگريزن جي وڪڙ ۾ ڦاٿو، تہ انگريزن مير علي مراد خان مان، بہ ڪسر ڪانہ ڇڏي، مير صاحب تي ان غداريءَ عيوض جيڪا مهرباني ڪئي هئي، سا هئي مير رستم علي خان، جيڪي قرآن شريف تي عهدنامو ڪري اڳ ئي علائقا لکي ڏنا هئا. تن جي سندس وارثي انگريزن بہ منظور ڪئي هئي، پر

اڳتي هلي، شيخ علي حسن، جيڪو مير علي مراد خان جو وزير هو، ان
۾ ۽ مير صاحب ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا، جنهن جي ڪري مير علي مراد
خان، شيخ علي حسن کي پنهنجي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن
انگريزن وٽ وڃي مير صاحب جي خلاف سازشي بيان ڏنو ته: "مير
صاحب اوهان سان ٺڳي ڪئي آهي، ان مير رستم سان ٿيل قرآن شريف
تي معاهدي وارو ورق ڦاڙي ان جي جاءِ تي ٻيو صفحو لڪرايو آهي، جنهن
۾ وڌيڪ علائقا جاڳايل آهن." انگلش سرڪار ان الزام جي تحقيقي
ڪرڻ لاءِ هڪ ته رڪني ڪاميٽي جوڙي.

مير علي مراد خان ان ڪوڙي الزام خلاف، گهڻي ئي هٿ پير هنيا
ڪئي، پر ان ڪميٽيءَ هڪ به نه ٻڌس، ڇو ته شيخ علي حسن الزام
ثابت ڪرڻ لاءِ ٽي شاهد به پيش ڪيا، جن ۾ سيد علي گوهر شاهه
راشدي، منشي ذوقيرام ۽ منشي ٿوٽر مل شامل هئا. نيٺ سال کان پوءِ
مير صاحب کي ڏوهي قرار ڏنو ويو ۽ سزا طور ڪافي علائقا مير کان کسيا
ويا ۽ رياست جي عهدي تان به ٿڏيو ويو. مير علي مراد خان ان ناجائزيءَ
خلاف لنڊن ۾ اپيل داخل ڪئي ۽ پاڻ به ١٨٥٦ع ۾ لنڊن وڃي،
درخواست جي پيروي ڪرڻ لڳو.

ڪالم تائين مير صاحب انگريزن جو وفادار، همدرد ۽ پرخلوص،
ساٿي هو، پر اڄ اهوئي انگريزن وٽ ٺڳ ۽ دغاباز سڏيو ويو.

مير علي مراد خان اڃا لنڊن ۾ ئي ترسيل هو، ته هندستان ۾ انگريزن
خلاف ١٨٥٧ع ۾ پهرين جنگ آزادي شروع ٿي، ايسٽ انڊيا ڪمپني جي
چوڻ تي مير علي مراد خان پنهنجي پٽ شاهنواز خان ڏي خط لکيو ته،
"انگريزن جي ڀرپور مدد ڪندو رهه."

جنهن جي موٽ ۾ مير صاحب کي ١٨٩١ع ۾ حڪومت برطانيا
"نائٽ گرانڊ ڪراس آف دي انڊيس امپائر" (جي- سي- آئي) جو لقب ڏنو
۽ سندس سمورو ضبط ڪيل علائقو به واپس ڪيو.

اهڙي طرح مير علي مراد خان ٢٥- ٩- ١٣١١هه ۽ عيسوي سان مطابق
٤- ١٨٩٤ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس لاش ڪربلا معليٰ موڪليو ويو.
اهي هئا، مير علي مراد خان ٽالپر جا ڪارناما، جيڪي اڄ به تاريخ جي
صفحن ۾ سندس ڦٽ لعنت لاءِ موجود آهن.

خانبهادر محمد ايوب کهڙو

سنڌڙي تنهنجو نانءُ رتو،
جڻ ڪاريھر تي پير پيو.

انگريزن جيئن ئي برصغير ۾ پير پاتو ته انهن "ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو" جي پاليسيءَ تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌ جي ڌرتي خون خرابي کان پري، جنگ جدل کان بيزار، سموري دنيا ۾ امن ۽ ڀائيچاري جي پيغامبر سڏبي هئي، هت غريب خواه امير، شاه توڙي گدا، هندو يا مسلمان، ڏک، سک ۾ گڏ رهندا هئا. سا ٻه انگريزن جي چار مان بچي ڪونه سگهي، امن، پيار ۽ ڀائيچاري جي وستيءَ ۾ ٻه آخر نفرت، ساڙ ۽ ڪيني اچي واسو ڪيو.

برٽش سرڪار پنهنجي حڪومت کي مضبوط رکڻ لاءِ گهر گهر ۾ نفرت جي باه برپا ڪري ڇڏي. شروع ۾ ٻه انگريزن کي هندن مان نائونمل ۽ مسلمانن مان مير علي مراد ۽ مير صوبدار جهڙا وطن فروش مليا هئا. جن جي سهڪار ۽ همدرديءَ سان سنڌ جي آزاديءَ کي اک جي ماکي سمجهي، اک ڇنب ۾ پنهنجي ٻاڙن ۾ جهٽي ورتو هو، ان کان پوءِ ٻه جنهن ڪين خطرو محسوس ٿيندو هو ته جهٽ ۾هندن خواه مسلمانن مان اهڙا ڪرم جا ويري هٿ ڪري وٺندا هئا، جن کي وڏيون وڏيون جاگيرون، لقب ۽ خطاب ڏيئي پنهنجو ڪم ڪڍي وٺندا هئا.

سنڌ جي وڏيرڪي طبقي جي حالتن جا عڪس چٽيندي حسام الدين راشدي لکي ٿو ته: "ڪليڪٽر ۽ ڪماني کي ڪنهن چندي چوري جي ضرورت پوندي هئي، ته هڪ اک جي اشاري تي ۽ هڪ معمولي پيغام تي، وائسران جا منهن کلي پوندا هئا. جنگ ٿيندي ته برٽش سرڪار جي قلمن تي هزارن جا هزار وجهي ڇڏيندا. حاڪم شڪار لاءِ اچي منزلون ڪندا ته ڪونوار کان وٺي صاحب جي بٽلر ۽ ميم صاحب جي آيائن

تائين نوٽن جا نوٽ وهائي ڇڏيندا، خطابن خاطر هنن الائي ڇا جو ڇا ڪري ڇڏيو، عزت نفس جي پاس خاطر ته ڪانه ڪيائون. البت هنن پنهنجي آمدني ڪان ٻه اڳتي ٽيپي هڪ ٻئي تي چڙهتون ڪيون. چندا ڏنا ۽ ذاتي خوديءَ خواهه قومي خودداريءَ کي سرڪار سڳوريءَ جي راهه ۾ رند تي وڃائي ڇڏيائون."(۱)

اهڙن ٻي وڙن ۽ لقبن جي طالبن مان خان بهادر محمد ايوب کهڙو ٻه هڪ هو. وڏيري ميان شاهه محمد خان کي چار پٽ هئا، جن مان وڏو محمد ايوب کهڙو ۱۹۰۱ع ۾ لاڙڪاڻي تعلقي جي ڳوٺ عاقل ۾ ڄائو، هن مشرڪ سنڌ مدرسه ڪراچي مان پاس ڪئي. جنهن کان پوءِ پڙهائي کي ڇڏي، زميندارِي جو ڌنڌو شروع ڪيو، ۱۹۲۳ع ۾ ٻمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر چونڊجي ويو، اهڙي طرح هن سياست جي ميدان ۾ پهريون قدم رکيو ۽ هلندي هلندي سنڌ جي وزير اعليٰ جي ڪرسي هٿ ڪيائين.

کهڙو شروع کان وٺي فرقي پرست سياست سان لاڳو رهيو، مذهب جي آڙ ۾ هن اهي ڪارناما سرانجام ڏنا، جن جو ڪيتو اڄ سوڌو سنڌ واسي لوڙي رهيا آهن ۽ خبر ناهي ته اڃان ڪيستائين انهن وطن واسين سان ٿيل ناجائز ظلم جي سزا ڀوڳڻي پوي، جتي جتي کهڙي جو وس ۽ پهچ پڄندي هئي، اتي وس پڄي گهٽ ڪانه ڪندو هو.

لاڙڪاڻي جا هندو مسلم فساد (مارچ ۱۹۲۷ع) هجن يا سکر ۾ مسجد منزل گاهه وارو واقعو هجي، هن امن امان ۽ ڀائيچاري جي فضا پيدا ڪرڻ بجاءِ اڃا ٻه چوچڙي ڏيڻ جو ڪم سرانجام ڏنو. ڪيترائي بي گناهه انسان ڪهائي ڇڏيائين، ڌرتي ڄاون جي وچ ۾ ايترو ته خون خرابو ڪرايائين جو آخرڪار، هندن کي پهنجي جنم ڀوميءَ تان جلاوطن ٿيڻو پيو، ۽ هميشه هميشه لاءِ سنڌ کي الله نگهبان چئي هندستان ڏانهن لڏپلاڻ ڪرڻي پئي.

کهڙي جي اهڙن ڪارنامن جي، ان دور جي سموري تاريخ شاهدي ڏئي ٿي، علي محمد راشدي لکي ٿو ته: "چنانچه لاڙڪاڻي کان پوءِ سکر جي مسلمانن جو آهون ۽ دانهون ٻڌي کهڙي صاحب اوڏانهن ٻه رخ رکيو،

---

(۱) هو ڏوٽي هو ڏينهن، حسام الدين راشدي، ص ۱۲

مئي ١٩٢٩ع ۾ مون کي "سنڌ زميندار" اخبار جو ايڊيٽر مقرر ڪري سکر موڪليائين، ته آءٌ اخبار جي وسيلي مسلمانن جي مدد ڪندو رهان، پاڻ به سکر اچي ضلعي جي مسلمانن جي هڪ ڪاميٽي ٺاهيائين، جنهن جو مقصد هيءُ مقرر ٿيو ته مسلمانن جي امداد ڪري، سنڌن پاران پروپيگنڊا هلائي، مقدمن ۾ ڦاٿل مسلمانن جي قانوني مدد ڪري ۽ چندو گڏ ڪري مصيبت زده گهراڻن کي فوري سهائتا پهچائي."(١)

علي محمد راشدي، (وفات: ١۴ مارچ ١٩٨٧ع) کهڙي جو نه رڳو سيڪريٽري هو، پر کهڙي جي ڪيل ڏوهن ۾ برابر جو شريڪ به هو، تنهن ڪري راشدي صاحب پنهنجي هڪ لمبي چوڙي مضمون ۾ کيس ڪمبهه جي غلافن کان به وڌيڪ پاڪ ۽ پوتر بڻائي پيش ڪيو آهي، پر حقيقت ۽ سچ کي ڪيڏو به ڪٽي لڪائڻ جي ڪوشش ڪجي، اهو مورڳو ڪنهن کان به لڪيو ناهي، بلڪل اهڙي طرح مٿين حوالي مان سڌ پوي ٿي ته، چا لاڙڪاڻي ۾ ٿيل فسادن وقت، ضلعي ۾ ٻيو ڪو عالم ۽ فاضل موجود ڪونه هو، جو هندن جي برپا ڪيل فسادن خلاف آواز اٿاري ها...! يا عالمن ۾ کهڙي جهڙو مرد مجاهد ڪونه هو جو مسلمانن جون دانهون پڌي آواز اٿاري ها...؟؟ ان کان پوءِ سکر ۾ به ڪا اهڙي مذهبي جماعت ڪونه هئي، جيڪا اتان جي هندن سان مقابلو ڪري سگهي ها!! جو کهڙي وڃي اتان جي مسلمانن سان انصاف ڪيو ۽ سنڌ زميندار اخبار وسيلي مسلمانن ۾ شعور پيدا ڪيو.

اهڙي طرح برٽش سرڪار جي پاليل هن جاگيردار، خانبهادر ۽ سي- آءِ- اي جي لقبن سان نوازيل، مسلمانن جو ٺيڪو ڪٽي سنڌ ڌرتيءَ تي انتشار ڦهلائيندو رهيو، ان جي برعڪس هندن سنڌ لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو. ان لاءِ حسام الدين راشدي لکي ٿو ته:

"اسان جي انهن سردارن ۽ جاگيردارن جي مقابلي ۾ هندو هم قوم جي سربراهن خواهه شاهوڪارن، پنهنجي ڪمائي کي هميشه قومي ورثو ۽ اثاثو سمجهيو، امانت ۽ آڌوڻو سمجهيو، هنن پنهنجي تعليم لاءِ اسڪول، ڪاليج ۽ بورڊنگ تعمير ڪيا، عام خلق خداءِ جي فائدي ۽ بهبوديءَ لاءِ اسپتالون ٺهرايون ۽ سينيٽوريم قائم ڪيا، يتيم گهر، هنري اسڪول ۽

---

(١) اهي ڏينهن اهي شينهن، جلد ٻيو، پير علي محمد راشدي، ص- ٣٦٨.

بيوه خانا جوڙايا، عام خلق جي آرام ۽ آسائش لاءِ پارڪ، باغ ۽ تفريح خانا تعمير ڪيا، حتاڪ باغن ۾ بينچون ٻه هنن ئي خريد ڪري وڌيون، تاڪ هندو- مسلمان پل اچي ٻهر پاڇو، ساهي پٽي سڌير ٿين، جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ هوديون ٻه، جاءِ بجاءِ هنن جي خيراتي فنڊن مان ٺهيون، جن مان هميشه مسلمانن جي ئي ڳڌهن ۽ گهوڙن پاڻي پيتو.

اهڙي طرح نه ڄڙو اهي قومي ۽ انساني ڪارج هنن جي هٿان سڌ ٿيا، بلڪ سچ ۽ ڪوڙ ۾ جيڪڏهن تميز ڪبي، دوڌ ۽ داتڻ کي ڇڏي ڏبو، ته معلوم اهو ئي ٿيندو ته حقيقت ۾ سنڌ کي هندن اڏيو، ملڪ کي انهن سينگاريو ۽ سنواريو، اهي سکر ۽ بکر، ڪراچيون ۽ حيدرآباديون هنن ئي جوڙيون. برادارانِ اسلام ته ڄڙو هندن جي ملڪ بدر ٿيڻ بعد، سران ڪڍي وڪيون، بنيادن کي کوٽي نيڪال ڪيو، ڇتيون ۽ پٽيون ڊانيون، شهتير ۽ پٽيون، در ۽ دريون بازار ۾ آنديون."(١)

مٿي حوالي مان اها پرک ۽ پروڙ پئجي ٿي وڃي، ته ان دور ۾ قوم خواهه انسانيت جي ڀلي لاءِ هندن پنهنجي پتوڙيو، ذهني، جاني ۽ مالي وسيلن کي قوم جو مانُ مٿانهون رکڻ لاءِ هنن پنهنجي استعمال ڪيو، سنڌي هندو، سنڌي مسلمانن کان قومي تعمير ۽ انسانن جي ڀلي ڪرڻ ۾ مٿاهين حيثيت جا مالڪ هئا.

هوڏانهن هندن ۾ پڻ ڪيترائي فرقي پرست ۽ تنگ دل موجود هئا، جيڪي ڏينهن رات ڪوشش ڪري هندن کي مسلمانن خلاف ڀڙڪائيندا رهندا هئا. نٿو رام "اسلام جو اتهاس". ڪتاب لکيو، جيٺرام داس، اخبارن ۾ سيلي هندو- مسلم فساد کي هٿي ڏني ۽ ٻيا ٻه ڪيترائي هندو وڏيون تقريرون ڪري هندن ۾ زهر ڀري ڇڏيندا هئا. جن جي چوڻ تي ڪيترائي نوجوان هندو، مرڻ ۽ مارڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا، هزارين سالن کان گڏ رهندڙن جي دلين ۾ ايئو ته بغض تعصب پئجي ويو جو هڪ ٻئي جي منهن پوڻ سان رت ٽهڪڻ لڳندو هو، نيٺ ٻنهي ڌرين جي من ۾ متل مانداڻ ٻه پنهنجو اهڙو ته رنگ لاتو جو، جي- ايم- سيد جهڙا سب ۾ پرين پسڻ وارا ماڻهو ٻه بي صبر ۽ بيزار ٿي پيا، اهي جيڪي هميشه هندو- مسلم ايڪتا جي جهوليءَ ۾ جهلندا هئا، اهي

---

(١) هو ڏوٽي هو ڏينهن، حسام الدين راشدي، ص- ١٢- ١٣.

جيڪي قومي خيالن وارا ۽ سراسر وطن پرست ۽ قوم پرست شمار ٿي ٿيا، انهن به اسيمبليءَ اندر واڪو ڪري چيو ته:

"واڻين کي سنڌ مان ائين ڪڍنداسين، جيئن جرمنيءَ مان يهودي نڪتا." بلڪ سنڌ مان ڪهي وڃي بمبئيءَ منجهان ١٩٣٩ع ۾ جناح صاحب کي محمد بن قاسم بڻائي ڪلهن تي کڻي آيا، هيٺان جناح صاحب، مٿان هوائي جهاز گل گهوريندا هلن، گهوڙا، گڏهه، بگيون، ٽانگا، بچاڙيءَ ۾ ڪڏي جا مير بحر، مٿن تي رومال رکي، انهن مٿان رسا وجهي، انهن تي ائين چڙهي نڪتا، جڻ هاڻي عرب جا "سومارخور" سنڌ فتح ڪري دارالخلافه ۾ فاتحانه داخل ٿيا آهن، اوستائين قرار ڪونه ڪيائون، جيسين سڄو جهڳو جهڻ ڪرائي نه بيٺا ۽ جسين سورو گهر ٻاري ڏياري نه ڪيائون."(١)

نومبر ١٩١٧ع ۾ سنڌ جي بمبئي کان آزاديءَ لاءِ هلچل شروع ٿي وئي، سيٺ هرچندراءِ، ڪانگريس جي ميٽنگ ۾ سنڌ کي صوبي جي حيثيت ڏيڻ لاءِ قرارداد پاس ڪرائي، جنهن کان پوءِ سنڌ ۾ مختلف شخصيتن پاران پمفليٽ ۽ ڪتابچا شايع ڪيا ويا. جن ۾ دليلن سان بحث ڪيل هوندو هو ته، سنڌ علحده صوبي جي حيثيت سان پاڻ پرو ٿي سگهي ٿي. سيٺ هرچندراءِ هڪ رپورٽ تيار ڪئي، جنهن ۾ هن ڪافي دليل ڏنا ته سنڌ کي بمبئي سان گڏ هجڻ ڪري گهڻيون ئي مشڪلاتون درپيش آهن، جيڪي علحده ٿيڻ کان پوءِ، سولائي سان حل ڪري سگهجن ٿيون.

مسٽر جيٺرام داس پمفليٽ شايع ڪيو، جنهن ۾ ان سنڌ جي علحدگي جي ڀرپور مخالفت ڪئي، شروع ۾ هي صاحب به سنڌ جي آزادي جو خواهان هو، پر پوءِ سنڌي مسلمانن جي انتهاپسندي ڏسي مخالف بڻجي ويو هو، ڇو ته جيٺرام داس کي سنڌي هندن جو مستقبل مشڪوڪ پئي نظر آيو.

اهڙي طرح مسلمانن مان شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ جي- ايم- سيد به سنڌ جي آزادي لاءِ ڪوششون ڪندا رهندا هئا. نيٺ محمد ايوب کهڙو به جي- ايم- سيد ۽ پير علي محمد راشديءَ جي صحبت

---

(١) هو ڏوٿي هو ڏينهن، حسام الدين راشدي، ص- ٣٩.

۾ رهڻ ڪري، ان سٽ ۾ اچي شامل ٿيو. کهڙي وٽ وسيلن جي ڪوٽ ڪانہ هئي، ان پنهنجي سائين جي همٿ افزائي، سهڪار ۽ ساٿ سان، پنهنجون سموريون مصروفيتون، سنڌ جي آزادي لاءِ وقف ڪري ڇڏيون، ڏينهن رات ڪوششون ڪري، پير علي محمد راشدي کان "اسٽوري آف سفرنگ آف سنڌ" جي نالي سان ڪتاب تيار ڪرائي، انگريزن آڏو، سنڌ جي آزاديءَ جو ڪيس پيش ڪيو. ڪيترن هندن جي ڀرپور مخالفت ڪرڻ جي باوجود ۽ ڪيترين تڪليفن ۽ رڪاوٽن سان منهن ڏيئي سنڌ جو ڪيس لڙندو رهيو.

٢٠ جولاءِ ١٩٣٣ع ۾ گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ کهڙي کي سنڌ جوڪيس پيش ڪرڻ لاءِ لنڊن روانو ڪيو ويو. کهڙو جنهن جهاز ۾ سوار ٿي لنڊن وڃي رهيو هو، ان تي چڙهڻ ۽ جان کي جوکي ۾ وجهڻ برابر هو، پير علي محمد راشدي لکي ٿو تہ:

"جهاز ٽين بجي ڏاري شام جو خير سان اڏي هليو. اٺ شرط ڪڙ ڪڙ ۽ ڦڙ ڦڙ ڪرڻ شروع ڪئي هئائين. ڪلاڪ ٻن کان پوءِ مڪران ۽ ايران جي سرحد واري ريگستان ۾ ڌم ڌڙام پٽ تي ڪري پيو. جان جو نقصان ڪونہ ٿيو، پر اهڙي ويراني ۾ ڪرڻ کان پوءِ ڪين ڪو ٻہ اوهي واهي ڪونہ ٿي ڏسڻ ۾ آيو. ويجهو هوائي جهاز ميلن جا ميل پري هو. مڙس گڏهہ تي چڙهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن پيدل ٻہ هلي اهو فاصلو طئي ڪيو."(١)

آزاديءَ جي انهي سٽ ۾ کهڙي کان سواءِ الله بخش سومرو، شيخ عبدالمجيد سنڌي، عبدالله هارون، پروفيسر گھنشيام جيٺانند پيٽيجا، سر شاهنواز ڀٽو ديوان بهادر مرليڌر جا نالا قابل ذڪر آهن، پر جنهن دلي لڳاءَ ۽ حب سان کهڙي، جستجو ۽ جاکوڙ ڪئي، ان لاءِ ڪيس جس هجي، کهڙي جو هي ڪارنامو سنڌ جي تاريخ ۾ قابل داد لکيو ويو آهي.

اهڙي طرح ١٩٠٨ع کان ١٩٣٦ع تائين، اناويهن سالن جي جدوجهد بعد سنڌ بمبئي پريزيڊنسي کان جدا ٿي، علحده صوبو ٿيو، ان جو پهريون گورنر سرلانسليٽ گراهم، مقرر ٿيو، سنڌ جي گوشي گوشي ۾ سنڌ جي هن صوبائي حيثيت حاصل ڪرڻ تي جشن ملهايا ويا، هر هنڌ گڏجاڻيون

---

(١) اهي ڏينهن اهي شينهن، جلد پهريون، پير علي محمد راشدي. ص- ٣٧٩.

ٿيون ۽ دعائون گهريون ويون ۽ شڪرنا بجا آندا ويا. 'الوحيد' اخبار سنڌ آزاد نمبر ڪڍيو، شاعرن خوشيءَ جا گيت لکيا. گهر گهر خوشيون ٿيون. سنڌ جو نئون گورنر ١- ٤- ١٩٣٦ع تي بمبئي کان ڪراچي پهتو.

کهڙو سنڌ جي بمبئي کان آزادي جي جدوجهد کان سواءِ سنڌ ۾ فرقيواراڻي فسادن جو ابو رهندو آيو هو. تنهن ڪري هو سنڌ لاءِ ڪنهن وبا ۽ ڪينسر جي مرض کان گهٽ ڪونه هو، تاريخ جي اها ستم ظريفي سمجهو يا حقيقت پسندي ته کهڙو مذهبي جنون هوندي، مسلمانن جو هيرو ته بڻجي ڪونه سگهيو، پر سچي سنڌ آڏو هڪ غدار وڏيري ۽ اڻاسي جي روپ ۾ نروار ٿيو، جو ته تاريخ اڄ تائين ڪنهن کي به بخش ناهي ڪيو، پوءِ پل وقت جا ويڪائون ليکڪ کهڙي کي پنهنجي کوکلي لفاظيءَ ۾ لڪائي چو نه حق پرست جي روپ ۾ پيش ڪن، پر تاريخ جو فيصلو اهڙن بي رحم شخصن کي اُنهن چيپاٽيندو ۽ چچريندو آهي، جيئن پنهنجي وقت ۾ انهن مظلوم ديس واسين کي ترپايو ۽ آزاريو هو.

١٩٣٩ع سنڌ جو چيف منسٽر الله بخش سومرو هو، هن سنڌ جي ڀلي لاءِ ڪافي پاڻ پتوڙيو، مولانا عبيدالله سنڌي، (وفات: ٢٢-٨-١٩٤٤ع) جيڪو ١٨٧٢ع کان جلاوطني ڪاٽي رهيو هو، ان تان ملڪ بدر ڪرڻ جو حڪم واپس ورتو هو، هو هڪ غير فرقي پرست ۽ سچو قومپرست هو. هن ١٩٤٢ع ۾ انگريزن کي، هند ۽ سنڌ واسين سان تشدد ۽ غيرانساني سلوڪ روا ڪرڻ سبب، خان بهادر ۽ او- بي- اي، جا لقب سرڪار کي واپس ڪيا. هن مرد مجاهد کي سنڌ جي وڏ وزارت تان هٽائڻ لاءِ، انگريزن جي نوازيلن پارن سازش سٽي ٣ آڪٽوبر کان ١٩ نومبر١٩٣٩ع ۾ مسجد منزل گاه جو مسئلو اڀاريو. جنهن ۾مسلم ليگ جي هاءِ ڪمان آڏو سرخرو ٿيڻ ۽ مارڪون ناهڻ لاءِ، کهڙي مين ڪردار ادا ڪيو.

مسلمانن ۾ مذهبي جنون پيدا ڪري، هندن جو قتل عام ڪرايو ۽ اها چوٽي عام ڪئي وئي ته هڪ واڻئي کي قتل ڪرڻ سان ستن حجن ڪرڻ جيترو ثواب ملندو، ثواب حاصل ڪرڻ لاءِ شهرن توڙي ٻهراڙين ۾ ڪيترن ئي هندن کي قتل ڪيو ويو ۽ بي انداز دولت لٽي وئي. اها مسجد انگريزن، شروعاتي وقت کان ولي، سرڪاري ملڪيت قرار ڏيئي،

مسلمانن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو.

هاڻي جڏهن ته مسلم ليگ، الله بخش سومرو کي وزارت تان هٽائڻ لاءِ سرگرم ٿي ته، انهن ان پراڻي مسئلي کي سازشي انداز سان اڀاريو ۽ مسجد جي آڙ ۾ سکر ۾هندو مسلم فساد شروع ڪرايا. کهڙي جي ايم سيد ۽ عبدالله هارون مسلمانن جي اڳواڻي ڪندي، مسجد تي قبضو ڪري، ستياگره (جيل ڀريو تحريڪ) شروع ڪئي. آخرڪار الله بخش سومري کي وڏ وزارت تان هٽايو ويو ۽ جسٽس ويسٽن کي فيصلو ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو، جنهن مسجد مسلمانن جي حوالي ڪئي. پر ٻنهي ڌرين جي دلين ۾ هڪ ٻئي لاءِ جيڪا نفرت پيدا ٿيڻي هئي، سا ٿي وئي. انهن فسادن دوران سنڌ واسين سان ڇا وهيو واپريو ۽ ان وقت سنڌ جون ڪهڙيون حالتون هيون، ان جي سڌ، جي. ايم. سيد جي ان وقت اخبار ۾ ڏنل بيان مان بخوبي پئجي ويندي.

هو لکي ٿو ته: "جڏهن مون منزل گاهه تحريڪ ۾ هٿ وڌو، ان وقت مون کي اهڙين خون خرابين پيدا ٿيڻ جو خواب خيال به نه هو. خون، ڌاڙا ۽ باهيون اسان جي اصولن جي برخلاف آهن ۽ اهي ننڊڻ جي لائق آهن."(١)

پنهنجي من جون مرادون ماڻڻ لاءِ، کهڙي لاڙڪاڻي مان هلي سکر ۾ رهائش اختيار ڪئي ۽ ڪيترن ئي بي گناهه ۽ ناحق سنڌين جو خون وهايو. ان انتشار مان الله لوڪ، مهاڪوي ۽ امرراڳي ڀڳت ڪنوررام به بچي ڪونه سگهيو. سنڌي مسلمان ڪنرپٽي ۾ ايترا ته اڳتي نڪري ويا هئا جو، ١٩٣٩ع ۾ سنڌ جي مشهور ڳائڻي سنت ڀڳت ڪنوررام کي رڪ جي ويلوي اسٽيشن تي بندوق جا فائر ڪري ماري وڌو. قاتلن کي گرفتار ڪرڻ لاءِ هڙتالون ڪيون ويون، سکر پندرنهن ڏينهن مڪمل طور بند رهيو، پر پوءِ به، ڪابه گرفتاري عمل ۾ ڪانه آئي، هن بي ڏوهه انسان جو خون رائگان ويو. جن خون، ڌاڙن ۽ باهين جو حوالو جي. ايم. سيد ڏنو آهي، ان انتشار ۽ بدامني برپا ڪرڻ ۾ ٻين سڀني مان کهڙو وڌيڪ سرگرم هو. ان مهم سان کهڙي ائين نڀايو، جيئن ڪو زاهد، اسلام جي اهم رڪن سان نڀائيندو آهي.

---

(١) ٿئين سنڌ لاءِ جدوجهد، جي ايم سيد، ص-٦٥.

٢٦ـ ١٩٤٣ع ۾ خان بهادر الله بخش سومري، برٽش سرڪار کي آزادي پسندن تي ظلم ۽ تشدد ڪرڻ سبب پنهنجا خطاب، هڪ طويل خط سميت واپس موڪليا. تقريباً ان مهينن ڪان پوءِ شڪارپور (پنهنجي شهر) ۾ ٽانگي تي سوار هو ته پستول جا فائر ڪري کيس شهيد ڪيو ويو. ان وقت عام ماڻهن جو خيال هو ته، شهيد الله بخش جو قتل سياسي قتل آهي. هن ترقي پسند ۽ قوم پرست خيال رکندڙ ۽ ڌرتي ماءُ جي سدوري پٽ، جي رت ۾ کهڙي جا هٿ رڱيل آهن.

مجبورن سرڪار کهڙي تي ڪيس هلايو. کهڙو جيڪو پاڻ کي اسلام جو علمبردار سڏائيندو هو، جنهن سموري حياتي، هندو مسلم فساد برپا ڪرڻ ۾ گذاري، ان پنهنجي بچاءَ جو وڪيل جناح کي ڪرڻ پئي گهريو، پر جناح کيس جواب ڏنو. جنهن ڪان پوءِ کهڙو هندو وڪيلن کي ايلازڻ لڳو. ڪيول ملڪاڻي لکي ٿو ته:

"کهڙي، پولاڻي ديسائي سان رابطو رکيو، جنهن مقدمو هلائڻ قبول ڪيو، انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر چوئٿ رام، گانڌي وٽ احتجاج ڪيو. جنهن تي گانڌيءَ پولاڻي کي لکيو ته "مون کي توکي اها گذارش ڪرڻ ۾ هٻڪ نٿي ٿئي ته کهڙي جي مقدمي جا ڪاغذ ڇڪاسڻ ڪان پوءِ تون بيشڪ هن لاءِ وڙهه، پر جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو ڏوهاري آهي، ته کيس ڏوهه قبولڻ جي صلاح ڏي، يا کيس تون معاف ڪرڻ لاءِ چءِ، پولاڻي مقدمو ڇڏي ڏنو. پر کهڙي کي ڏيٺل مل نالي هڪ هندو وڪيل ڦاسيءَ ڪان بچايو."(١)

گانڌيءَ جي چوڻ تي پولاڻي جو ڪاغذن جاچڻ ڪان پوءِ مقدمو لڙڻ ڪان انڪار ڪرڻ ۽ سيشن ڪورٽ جي جج مسٽر ويلس (جنهن وٽ ڪيس هلي رهيو هو) جي اوچتو رٽائرمينٽ ڪري برطانيا هليو وڃڻ مان، پتو پوي ٿو ته کهڙو ئي شهيد الله بخش جي خون جو ذميوار هو.

١٩٥١ع ۾ کهڙو جيئن ئي سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ٿيو ته، هي مرڪزي آقائن اڳيان گڏو ٿي ويو. انهن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ ان مسلم ليگ جي مخالفن سان طرحين طرحين ناجائزيون ڪرڻ شروع ڪيون. چونڊيل نمائندن ڪان زبردستي ووٽ حاصل ڪرڻ، مارو

---

(١) سنڌ ڪهاڻي. ڪيول ملڪاڻي، صـ ١٨٩.

ڪيرائڻ، رڻ پٽ ۾ ڇڏي اڇڻ، جيل ۾ اماڻي، پوليس هٿان تشدد ڪرائڻ جهڙن رسمن جيڪي کهڙي وڌيون هيون. انهن مان اڄ تائين پاڻ پالهو ڪري ناهيون سگهيا. جي. ايم. سيد لکي ٿو ته:

"مارچ ۱۹۵۱ع ۾ وري هي سنڌ جو چيف منسٽر ٿي، ڪم هلائڻ لڳو، انهي عرصي ۾ هن ۽ سندس طرفدار وزير قاضي فضل الله ضمني چونڊن جي دوران نامناسب قدم کنيا، جنهن جي ڪري ملڪ ۾ ڪافي چميگويون اٿيون. دادو ۾ پير الاهي بخش جي ٻيڪر اليفاءِ ٿيڻ ڪري ضمني چونڊن ۾، آخوند شفيع محمد کي، کهڙي صاحب جي سالي ميان عبداللطيف جي سامهون بيهڻ کان منع ڪئي وئي، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي فارم ڀرڻ لاءِ پئي ويو ته ڪلڪيٽر جي دروازي وٽان ڪيس گرفتار ڪري لاري ۾ پوليس کان ڪٽائي وڃي ويهه ميلن جي مفاصلي تي ڪيس ڇڏيو ويو.

پير الاهي بخش جي پٽ کي ٽن ٻارن جي پيءُ هوندي سول سرجن کان سرٽيفڪيٽ وٺائي نابالغ قرار ڏنو ويو.

مسٽر تاج محمد صحرائي جو فارم رد ڪرائي ميان عبداللطيف کي بنا مخالفت جي ميمبر ٿيڻ جو اعلان ضلع جي ڪليڪٽر هٿان ڪرايو ويو. ان کان پوءِ لاڙڪاڻي طرف مير محمد خان چانڊيي جي وفات ڪري خالي ٿيل اسيمبلي جي ٽڪ مان، ان جي نابالغ فرزند سلطان احمد کي بالغ قرار ڏياري ميان حيدر بخش جتوئي، اميد وار هاري ورڪر کي مارون ڏياري، موٽر جا ٽائر ڦاڙائي چونڊيائين."

اها هئي ايوب کهڙي جي جاگيرداراڻي ذهنيت، اهو هيس سياسي طور طريقو، پنهنجي هٺ ڌرمي ۽ وڏ ماڻهپ برقرار رکڻ خاطر، حيدر بخش جتوئي جهڙي مخلص ۽ ايماندار ماڻهوءَ کي به تڪليفن ڏيڻ کان پاسو ڪونه ڪيائين. هن لٽ ۽ چٽ پنهنجي کان ڪم پئي ورتو. جيڪو ميمبر سندس چار ۾ ڪونه پئي ڦاٿو، ته ان کي جيل ۾ اماڻڻ جو ڊپ ۽ پوليس جي هٿان تشدد ڪرائڻ جا دڙڪا ڏيئي، پنهنجي مفاد مطابق استعمال پئي ڪيائين.

تنهن ڪري ڪيترائي ايماندار ميمبر، سندس ظلم جو سدائين شڪار پئي ٿيا. ون يونٽ جو لهراءُ به کهڙي اهڙي ئي ظالماڻي روش اختيار ڪرڻ

ڪان پوءِ پاس ڪرايو هو. نومبر ۱۹۵۴ع ۾ کهڙو سياست کان خارج (پرودا هيٺ) ٿيل هو، پر گورنر مسٽر غلام محمد خان ڪائنس ون يونٽ جي ٺهراءَ پاس ڪرائڻ جي پڪ ولي، چيف منسٽر مقرر ڪيو. هن سنڌ جون واڳون سنڀاليندي ئي پنهنجون ڪارروايون شروع ڪيون.

۲۱- ۱۲- ۱۹۵۴ع ۾ هن پوليس ۽ ايس، پي، آر جي پهري هيٺ سنڌ اسيمبلي جو اجلاس گهرايو. ان وقت جي اسپيڪر مير غلام علي خان کي نظربند ڪرائي، منى اماڻي ڇڏيائين. جي- ايم- سيد کي گرفتار ڪرائي جيل اماڻيائين، قاضي فضل الله جيڪو اسيمبلي هال ڏانهن وڃي رهيو هو ته کيس گرفتار ڪرائي ڇڏيائين، سموري سنڌ جو ڪرتا ڌرتا بڻجي ۲۱- ۱۲- ۱۹۵۴ع ۾ سنڌ جي علحده حيثيت کي ختم ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيو. بمبئي کان سنڌ کي آزاد ڪرائڻ وارو کهڙو، اڄ وري ڌرتيءَ ويڪائو ۽ وطن فروش بڻجي ويو. اخبارن تي سنسرشپ هڻي حق ۽ سچ جو آواز دٻائڻ جي ڪوشش ڪيائين. ون يونٽ دوران جيڪو ڏک سنڌي ادب کي رسيو هو، اهو خال اڄ سوڌو پرجي ناهي سگهيو. ون يونٽ سبب سنڌ جي ڪهڙي حالت بڻي هئي، ان جو ڪجهه عڪس 'شيخ اياز' جي هيٺين شعرن مان ملي ٿو:

هن ديس سڄي کي سائي آ،
هر شام افق تي، ليمي جيئن
ڇا هيڊي هيڊي آئي آ!
۽ اُن جي ڪاريءَ ڪان ڪان ۾،
ڇا وحشت! ڇا تنهائي آ!
ڪو ڏيو ڦري ٿو ڌرتيءَ تي،
جنهن منهن ۾ پاتي ڇائي آ،
۽ ڪنڌ ڪرنگهو، ماٺهوءَ جو،
تنهن رڙڪي راز مڇائي آ.
جو ٻٽڪو آهه ٻيانڪ آ،
هر جاٽوءَ جب ڪپائي آ،
ڪا جهاتي ناهه جهروڪي ۾،
ڇا هيبت هن ڦهلائي آ.

آ مڙھ جي مات ھوائن ۾،
ھر شام ھتان جي ڪائي آ،
پرتو سان ڳالھ اجائي آ.

سامراجين لاءِ ايترو ڪجھ پتوڙڻ کان پوءِ، کهڙي کي موٽ ۾ اھو ڪجھ مليو، جيڪو چنيسر، جام فيروز ۽ مير علي مراد ٽالپر کي مليو، وقتي عزت ۽ ڪرسي ٿي ملي، نہ تہ ڪم نڪتو ۽ ڏکڻ وسريو چواڻيءَ انهن ساڳين ماڻهن، ڪيس مجرم ٺهرائي عدالتن جا چڪر پئي ڪاراٻس، ڪنهن موٽر سائيڪل جو ڪيس تہ وري ڪنهن ڇپائي جي ميشن مسنتي اگھ تي ڪپائڻ جو ڪيس پئي هيائونس، پروڊوا جھڙي گندي قانون جو ڀڙيون وار کهڙو ئي ٻٽيو، پر پوءِ بہ ھي ڪم عقل، مسلم ليگ جي پچ ۾ لڙڪندو رهيو. کهڙو ئي پيراسنڌ جو چيف منسٽر مقرر ٿيو، ان دوران هن نہ تہ ڪو عام ڀلائي لاءِ ڪو ڪم ڪيو ۽ نہ ئي وري ڪو پنهنجي ڳوٺ عاقل کي سهولت مهيا ڪري ڏنائين، جنهن کي ڏسي ڪيس ياد ڪري سگهجي. ٩- ذوالحج ١۴٠٠ھ/ ٢٠ آڪٽوبر ١٩٨٠ع تي وفات ڪيائين، سندس آخري آرام گاھ عاقل شهر ۾ پنهنجي خانداني قبرستان ۾ سنگمرمر سان پڪل آهي.

پير علي محمد شاه راشدي

اڄ پڪ م َ پس، اندر مڙيوني اڪڙيون.

جنهن وقت پير صاحب سياسي ميدان ۾ پير پاتو هو، ان وقت ۾ سياست تي اڄ جيان وڏيري ۽ پير جو تمام گهڻو اثر رسوخ هو. ڪنهن غريب غربي جي وس کان اهو ٻاهر هو ته، هو سياست ڪري. سنڌي مسلمانن ۾ ڪجھ اهڙا نالا ملن ٿا، جن سياست کي قومي حقن جي ورچ، قرباني ۽ عوام جي خدمت ٿي سمجهيو، نه ته باقي نانءَ ڪٺا سياستدان، پير منهنجي پچاءِ جيان، سارو ڏينهن انگريز سرڪار کان خطابن ۽ لقبن وٺڻ جي ڪڍ، معاشري مان جهالت ۽ غربت جي نيڪاليءَ طرف ڌيان ڪونه! اجا ۾ سندن اها ڪوشش هوندي هئي ته ڪنهن ۾ نموني عوام کي ذهني طور مفلوج بڻائي ڇڏجي. وڏيرڪي ٻار کان وٺي غريب جي ٻار تائين تعليم بلڪل ڪونه ۽ نه ئي وري تعليم عام ڪرڻ لاءِ انهن ڪا ڪوشش وٺي اسڪول ٺهرائڻ جي تڪليف ڪئي. پنهنجي هڙان وڙان ته نهيو، پر جيڪڏهن سرڪار ڪٿي اسڪول ٺهرائڻ جو سوچيو پئي ته، ان جي ڀرپور مخالفت پئي ڪيائون. سندن خيال هو ته جيڪڏهن هارين جي اولاد تعليم حاصل ڪري ورتي، ته اهي اسان جي سامهون ڪنڌ مٿي ڪري اکيون اکين ۾ وجهي ڳالهائڻ شروع ڪندا. ان ڳالھ کي هو پنهنجي بي عزتي سمجهندا هئا. پير حسام الدين راشدي لکي ٿو ته، "زميندارن، مسلمانن ۾ تعليم عام ڪرڻ کان ڇاڪي واٽي پاسو پئي ڪيو، انهن دانسته اسڪول، ڪاليج يا بورڊنگ ڪونه ٺهرايا، هنن جي دلي مراد ۽ مقصد اهو هو ته سنڌ جو مسلمان نه پڙهي، متان وچولو طبقو پيدا ٿي پوي. غريبن جا ٻار پيا مزوري ڪن ۽ ٻل پيا ڍور چارين، پڙهندا ته سامهون اچي ڪرسين تي ويهندا، تنهن ڪري سنڌ اندر ٻل امير، امير رهي

۽ غريب غريب رهي." (١)

ٻبئي ڪائونسل ۾ ٻه جيڪي ميمبر چونڊجي ويا ٿي (سواءِ ڪن هندو ۽ مسلمان ميمبرن جي) باقي سڀ اڻ پڙهيا ۽ وڏيرڪي ذهنيت رکندڙ هئا، اهوئي سبب آهي جو اڄ سنڌ ڪوبه يادگار موجود نه آهي، اوهان سڄي سنڌ گهمي ڏسو اوهان کي ڪٿي به نه ته عوام جي فائدي ۽ ڀلائي لاءِ ڪو مسافر خانو جوڙيل نظر ايندو ۽ نه ئي عام انسانن جي تربيت لاءِ اسڪول ڪاليج ۽ سکيا گهر تعمير ٿيل. بس رڳو پنهنجي ڏن ۾ پورا ۽ مسلمانن جي ڀلائيءَ لاءِ هٿ ٺوڪيا مول متا ٺاهي گهوڙا ڪندا هئا، پنهنجي مقصدن ۽ من جي مرادن کي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن مذهب اسلام جي نالي مان خوب فائدو ورتو.

اهي هيون ان وقت سياسي حالتون جن ۾ پير صاحب منظر عام تي اڀريو اهڙين حالتن مان هن پنهنجي ذاهپ چالاڪيءَ ۽ مڪاريءَ جو مظاهرو ڪندي ڀرپور مفاد حاصل ڪيا. سياسي طور پير صاحب هر چڙهندڙ ۽ ڏاڍي جو مددگار رهيو.

١٩٢٦ع ۾ پير صاحب "سنڌ محمدن ايسوسيئيشن". ۾ شموليت اختيار ڪئي، جنهن جو ان وقت صدر سر شاهنواز ڀٽو هو. ڪجهه وقت پوءِ خان بهادر محمد ايوب کهڙي سان گڏ ٿيو. ١٩٣٤ع ۾ وري سر شاهنواز ڀٽي سان گڏجي پيپلز پارٽي قائم ڪيائين. ١٩٣٦ع ۾ وري سر حاجي عبدالله هارون سان وڃي نينهن لاتائين. ۽ سنڌ اتحاد پارٽيءَ جو وجود وڌائين. تنهن ڪري پير صاحب به "ڪم نڪتو ڏڪڻ وسريو". جيان مطلب پورا ڪري ڪين ڇڏي وري وڃي ڪنهن ٻئي وڏيري جو پاسو وٺندو هو. سال کن سر عبدالله هارون سان رهيو، پر جيئن ته سنڌ اتحاد پارٽيءَ جا ٻه مکيه ليبر اليڪشن ۾ ڪٿي کٽي نه سگهيا، تنهن ڪري پير صاحب کي پنهنجن ٻين سائين سان گڏ حزب اختلاف جي سيٽن تي ويهڻو پئجي ويو، اهو حال ڏسي ڪيس اندر ۾ وڍ پئجڻ لڳا. پينهنجي من جون مرادون ماڻڻ لاءِ ان ڪوشش ڪري سر غلام حسين سان مخالف سيٽن تي وهندڙن جو ناهه ڪرائي ورتو. جي ايم سيد لکي ٿو ته "١٩٣٧ع جي آخر ۾ سر غلام حسين جي وزارت سان پروگرام جي بنياد

١- هو ڏوٿي هو ڏينهن، سيد حسام الدين راشدي، صـ ١٣.

تي ڪوئيليشن ڪرڻ ۾ هن جو هٿ هو." (١)
وري جڏهن ڏنائين ته سر غلام حسين (وفات: ١٤ آڪٽوبر ١٩٤٨ع) جو اثر گهٽ ٿيندو ٿو وڃي، ته الله بخش سومري جو پاسو ورتائين ۽ اهڙي طرح وري به پير صاحب، الله بخش جي سهاري سان وزارت ۾ رهجي ويو. ١٩٣٦ع ۾ الله بخش سومري سان سر عبدالله هارون ۽ جي ايم سيد جا ڏل جي وڏائڻ تان اختلاف ٿي پيا ۽ الله بخش سومري جو پاسو ڪمزور ٿي ويو. پير صاحب جي ته شروع کان ڪمزور سان لڳي ٿي ڪاڻ! تنهن ڪري لازمي ڳالهه هئي ته پير صاحب به، الله بخش سومري کي الله نگهبان چئي سر عبدالله هارون سان وڃي گڏ ٿيو. سر حاجي عبدالله هارون سنڌ اسيمبليءَ جي روز روز، جي ٽنٽڻ ۽ ٿوري گهڻي تان ميمبرن جي اٿ ٻٺ ۽ اختلافن مان بيزار ٿي پيو هو. تنهن ڪري هن مسلم ليگ کي سنڌ ۾ قائم ڪرڻ لاءِ، پير صاحب، جي ايم سيد ۽ ٻين دوستن سان صلاح مشورا ڪيا. پير صاحب به، ان وقت وزارت مان ٻاهر ويٺو هو، تنهن ڏٺو ته پنج ئي آڱريون گيهه ۾ ٿيون پيون، تنهن ڪري "نه ڪيائين هم نه تم،" سواءِ سوچ ويچار جي سنڌ کي فرقي پرست ڌر جي حوالي ڪرڻ لاءِ سنڌرو ٻڌي بيٺو.
اهڙي طرح ٨ ۽ ٩ آڪٽوبر ١٩٣٨ع ۾ جناح صاحب جي صدارت هيٺ ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جو اجلاس ڪوٺايو ويو، اجلاس ۾ پهچڻ لاءِ جناح جو استقبال به عجيب و غريب نموني سان ڪيو ويو، جنهن جو منظر چٽيندي جي ايم سيد لکي ٿو ته:
"ان لاءِ حيدرآباد کان ڪراچيءَ تائين جناح صاحب کي هڪ سينگاريل اسپيشل ٽرين ۾ ڪراچي آندو ويو. جنهن جي مٿان هوائي جهاز گل ڇڻڪاريندا آيا، اسٽيشن کان ٽي ميل لمبو سرگس نڪتو، ڪراچيءَ جي شهر ۾ ان کان اڳ يا پوءِ اهڙو سرگس نه نڪتو آهي."(٢)
اسان جڏهن ان ايڏي ڏيکاءَ جو سبب جاچينداسين ته سواءِ هندن اڏو پنهنجي وڌاڻهاپ جي مظاهري ڪرڻ جي ٻيو ڪجهه به سمجهه ۾ ڪونه ايندو، هندن کان انتقام وٺڻ خاطر حاجي صاحب، جي ايم سيد ۽ پير

(١) جنب گذاريم جن سين، جي ايم سيد، ص ـ ٢٠٩.
(٢)ساڳيو ـ ص ـ ٥٩.

صاحب جن ايترا تہ جذباتي ٿي ويا، جو پنهنجي جهڳي کي باھ ۾ وجي اجلاياٿون. اهڙي طرح سنڌ ۾ مسلم ليگ جو وجود پيو، سنڌ مسلم ليگ جي صدارت لاءِ عام راءِ، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي حق ۾ هئي. پر پير صاحب پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري، حاجي صاحب کي صدر چونڊائي ورتو ۽ پاڻ ان جو سيڪريٽري ٿي رهيو. سر حاجي عبدالله هارون جي وفات (٢٧- اپريل ١٩٤٢ع) کان پوءِ وري بہ، شيخ صاحب سنڌ مسلم ليگ جي صدارت لاءِ ڪوشش ورتي. پر پير صاحب وري بہ مخالفت ڪيس. جنهن جي ڪري تقريباً سال کن ايوب کهڙو نائب صدر جي حيثيت سان ڪم هلائيندو رهيو ۽ ڪجھ وقت کان پوءِ صدارت جون واڳون پنهنجي هٿن ۾ ورتائين.

آخرڪار مسلم ليگ، پنهنجا ڪرتب ڏيکاريا، پاڪستان وجود ۾ اچي ويو، هندن جي لڏپلاڻ شروع ٿي وئي، هندو ويا تہ، وري مهاجر آيا، جن اچي نہ رڳو هندن جي ڇڏيل ملڪيت حاصل ڪرڻ لاءِ، وارو وارو ڪيو، پر سنڌي مسلمانن جي ملڪيت، جيڪا هندن وٽ گروي ٿيل هئي، سا بہ پنهنجي قبضي هيٺ آڻي ڇڏياٿون. رڳو ڪليمن داخل ڪرڻ جي دير هئي. هيڏانهن درخواست پهتي ناهي ۽ هوڏانهن ڪاغذات، ان جي نالي منتقل ناهن ٿيا. سرڪاري طور بہ نون ايندڙن لاءِ سهولتون مهيا ڪيل هيون. سنڌواسين سان ايترو سارو ظلم ۽ سنڌن ملڪيت تي، ايڏو وڏو ڌاڙو لڳندو ڏسي بہ، اسان جا رهنما (جن ۾ پير صاحب بہ موجود هو) نہ رڳو خاموش رهيا، پر هڪ ٻئي کان وڌي، چڙهي ڪري سهڪار ۽ مدد ڪرڻ لڳا.

١٩٥٤ع ۾ هي پيرزادي واري وزارت ۾ روينيو جو وزير مقرر ٿيو. ان دوران پير صاحب ۽ پيرزادي جا پاڻ ۾ ڪجھ اختلاف ٿي پيا. تنهن ڪري پير صاحب کي وزارت مان خارج ڪيو ويو، ان وچ ۾ مرڪزي سرڪار پاران سنڌ اسيمبلي ۾ ون يونٽ جي تجويز پيش ڪئي وئي، جنهن جي پيرزادي ڀرپور مخالفت ڪئي، ان جي موٽ ۾ پيرزادي اڳيان بہ ٻگالهيون رکيون ويون.

هڪ پا تہ ان تجويز جي نہ رڳو حمايت ڪري، پر ان بل کي پاس بہ ڪرائي.

ڀيو ن ته وزارت تان استعفا ڏي.

پيرزادي انهن ٻنهي ڳالهين کان انڪار ڪري ڇڏيو، تنهن تي گورنر جنرل مسٽر غلام محمد، عبدالستار پيرزادي جي وزارت کي ڊسمس ڪري ڇڏيو. سنڌي چوائي ته: "رلي اڳئي ويني هئي، وېتر پيڪن کان نياپو آيس،" جيان پير صاحب کي وزارت مان اٿين ڪڍڻ ڪري ڏاڍي ڪاوڙ هئي، جيڪو انتقام وٺڻ خاطر اڳيئي آتو ويٺو هو، تنهن ڪري پير صاحب مرڪز سان سازباز ڪري کهڙي تان پروڊا ختم ڪرائي ڪيس وزارت ۾ آندائين. چوندا آهن ته: "جنس جنس کي سڃو ڪوهه تان ڳولهي لهي." اهڙي طرح پير صاحب ۽ پاڻ جهڙي وطن فروش جو ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو ۽ هنلر ٻنجي سنڌ اسيمبلي جي ميمبرن سان ڏاڍايون ڪرڻ شروع ڪيائين. جيڪي ميمبر ون يونٽ جي خلاف هئا، انهن کي طرحين طرحين جون تڪليفون ڏيڻ لڳو. قاضي فضل الله کي اسيمبلي حال ۾ اچڻ بجاءِ ڪيس گرفتار ڪري سکر جيل ۾ موڪليو ويو. سنڌ اسيمبلي جي اسپيڪر کي اغوا ڪرائي ٺٽ جي مڻيءَ شهر ۾ ڇڏيو ويو. وي ايف آگٽيف لکي ٿو ته: "اجلاس ۾ تقرير ڪندي پير علي محمد راشدي هر ان شخص کي جيل ۾ وجهڻ جي ڌمڪي ڏني، جيڪو ون يونٽ جي خلاف ووٽ وجهڻ جي جرئت ڪندو." (۱)

ياد رهي ته اهو اجلاس پوليس جي گهيراءَ ۾ ڪيو ويو ۽ جنهن به ميمبر ون يونٽ جي مخالفت پئي ڪئي، تنهن کي اجلاس ۾ پهچڻ کان اڳ ئي گرفتار ڪيو ويو هو ۽ جن ۾ به شڪ پئي پين ته ان کي اجلاس هلندي گرفتار ڪيو ويو هو، اهڙي ڏاڍ ۽ ڌمڪاءَ واري ماحول ۾ پير صاحب جبرن، ون يونٽ جو بل پاس ڪرائي ورتو. (۲)

اها حقيقت آهي ته ان وقت سنڌ جو وزير اعليٰ محمد ايوب کهڙو هو. پر کهڙو بذات خود نااهل هو، تنهن ڪري شروع کان وٺي کهڙو، پير صاحب جي ڏسيل پاليسين تي عمل ڪندو رهندو هو.

ان کان پوءِ پير صاحب ڪافي عرصو مسلم ليگ ۾ رهيو، مسلم ليگ سان اندروني طور اختلاف ته شروع کان ئي ٿي پيا هيس، پر بظاهر هو

---

(۱) سنڌ تاريخ ڪي آئين مين، وي. ايف- آگٽيف ص-۲۱۰

(۲) جنب گذاريم جن سين. جي- ايم- سيد، ص-

هلندو هئي آيو.

منهنجي سمجهه مطابق پير صاحب جو مسلم ليگ سان اٿين گهلجي هلڻ جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو، ته ان وقت مسلم ليگ کان وڌيڪ ٻي ڪابه سگهاري پارٽي موجود ڪانه هئي، تنهن ڪري پير صاحب نه پئي چاهيو، ته هو چند اصولن خاطر مسلم ليگ کان ڌار ٿي وڃي ۽ پنهنجي وزارت وڃائي ويهي، پر جڏهن اڳتي هلي ذوالفقار علي ڀٽي نه رڳو پ پ جو وجود وڌو، پر اجا به جڏهن اقتدار حاصل ڪيائين ته، پير صاحب علي الاعلان ڀٽي صاحب تي ڪلمان پڙهڻ شروع ڪيا، ان ڪان پهريائين، اجا جڏهن پ پ پنهنجي شروعاتي مرحلن مان گذري رهي هئي، ته پير صاحب جو ڀٽي صاحب ڏانهن تمام خراب رويو هوندو هو. هو هر وقت بيروڪريس کي ڀٽي جي خلاف ڀڙڪائيندو رهندو هو، هن جي اها پروپگنڊا نه رڳو سياسي بنيادن تائين محدود رهي هئي، پر ذاتي دشمنيءَ تائين وڃي پهتي هئي. پير صاحب پنهنجي شرارتي زهنيت جو مظاهرو ڪندي ڀٽي کي قتل ڪرائڻ جون سازشون سٽڻ لڳو. ڀٽي صاحب کي قتل ڪرائڻ جي سازش جي سڌ اسان کي پير صاحب ڏانهن ١٩٧٥ـ ٧ـ ١٠ تي ڀٽي صاحب جي لکيل خط مان پوي ٿي، جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو:

"We are resposible for Rashdi and all his son's because he told Ayoub Khan to get me shot. This is life. What more can do for this Layal band of Faithfuls."

S.D
Z.A. Bhutto
1-7-1975

يعني ته: "اسين راشدي ۽ سندس سڀني پٽن لاءِ ذميوار آهيون، جاڪاڻ ته هن ايوب خان کي منهنجي مارڻ لاءِ مشورو ڏنو هو، اهي ئي زندگيءَ جا ڦيرا گهيرا آهن. اسان هن وفادار گروهه لاءِ ٻيو وڌيڪ ڇاٿا ڪري سگهون." (١)

صحيح
زيڊ اي ڀٽو
٧٥ـ ٧ـ ١٠

(١) سيڻ متائين سون تي. قربان علي بگٽي صـ٩١.

اهو خط پنّي صاحب تڏهن پير صاحب ڏانهن لکيو هو، جڏهن هن پنّي کي پنهنجي پٽ لاءِ نوڪري جي سفارش ڪئي هئي، پنّو جيئن ته وڏو ذهين ۽ پلور سياستدان هو، تنهن ڪري هن پير صاحب جي زبان ۽ قلم کي خاموش رکڻ لاءِ ڪيس هر وقت نوازيندو رهندو هو، ايڏي وڏي سڌ هجڻ جي باوجود پنّي صاحب نشر اشاعت جهڙا نازڪ ترين شعبا، پير صاحب جي نگرانيءَ هيٺ ڪيا هئا، جنهن جو اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو ته پنّي کي پير صاحب جي مطلب پرستيءَ ۽ لالچي طبيعت جي پلي پٽ ڄاڻ هئي.

ان کان سواءِ پنّي صاحب کي جتي ذهين ۽ چالاڪ ماڻهن جي ضرورت پوندي هئي ته هو پير صاحب کي ضرور ياد ڪندو هو ۽ پير صاحب به ڪجهه هَڙ حاصل ڪرڻ خاطر، وڏي ايمانداريءَ ۽ ڀرپور صلاحيتن سان، پنّي صاحب جا ڏسيل ڪم سرانجام ڏيندو هو. نه رڳو ايترو پر، سندن اها ڪوشش هوندي هئي ته ڪنهن به نموني هو، پين کان وڌيڪ پنّي صاحب سان ويجهڙائي قائم ڪري. ان لاءِ ڪيس ڪهڙو به ڪريل ۽ قوم لاءِ ڪيترو به هاڃيڪار يا پنهنجي نظرين جي برخلاف ڪهڙو به ڪم سونپيو ويندو هو، ته هو وڏي فراخدليءَ سان قبول ڪندو هو، مسٽر ولي خان پنهنجي عدالتي بيان ۾، پنّي صاحب تي چوٽ چڙهندي چوي ٿو ته:

"مسٽر پنّي، زماني جي نبض، ڏڪاريل شخصيتن جي خدمت حاصل ڪئي آهي. انهن ۾ سرفهرست پير علي محمد راشدي آهي. جيڪو چيئرمين جي پنهنجي صوبي سان واسطو رکندڙ آهي. جيڪي ماڻهو پير صاحب جي حالتن کي، برطانوي دور جي وقت کان ڄاڻيندا آهن، يا سندس زندگي ۾ مختلف حڪومتن سان سندس لاڳاپن جي ڄاڻ رکن ٿا، اهي يقيناً ان چونڊ تي (پنّي کي) داد ڏيڻ بجاءِ رهي نه سگهندا." (١)

پير صاحب جي اهڙي چاپلوسيءَ ۽ حوس پرست ذهنيت کي نه رڳو ولي خان سڃاتو هو، پر ان کان پهريائين ۽ پوءِ به، هو سنڌ جي سڄاڻ طبقي وٽ نفرت جوڳي حيثيت رکندڙ هو. سنڌي چوڻيءَ موجب ته "اٺيئي راتيون چور جون، ته هڪڙي رات ڀاڳئي جي." پير صاحب کان شايد اها

---

(١) اصل حقائق يه هين، خان عبدالولي خان صه- ٦٤.

جوڙي وسري وئي هئي، يا پير صاحب اڻين پڻ سمجهيو ته ان کان سواءِ ان وقت ڪنهن پڻ جي تاريخ جي رواني تي نظرئي ڪانه آهي، تنهن ڪري اسان جي هن ڌاهي، پنهنجي ڌاهپ ۽ قلمي طاقت وسيلي قوم جي ڀلائي ۽ بهبود جي طرف، ڌيان ڏيڻ بجاءِ پنهنجي من جون مرادون ماڻڻ شروع ڪري ڏنيون هيون.

هرويرو اڻين به ڪونه هو، ته ڪو ان وقت سنڌ ۾ مخلص، سچا ۽ قومي جذبو رکندڙ انسان ڪونه هئا. تاريخ جا ورق ورائي ڏسبا ته ان دوران اسان کي مولانا عبيدالله سنڌي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولوي محمد صادق کڏي وارو، ميان محمد امين کوسو، شهيد الله بخش سومرو وغيره ۽ انهن کان سواءِ حيدر بخش جتوئي ۽ ڪامريڊ غلام محمد لغاري جهڙن انقلابي اڳواڻن سان سنڌ مالامال نظر ايندي، پر پير صاحب جي انهن سان پوڙي ئي ڪانه ٿي رڌي، ان جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو ته اهي سمورا اڳواڻ سر سان ڪفن ٻڌي، سنڌ جي آجپي ۽ قومي آزاديءَ لاءِ هڙان توڙي وڙان خرچ ڪري جدوجهد جاري رکيون پئي آيا. انهن اڳواڻن وٽ هڪ ته قلم جي سگهه پاڻ وٽ موجود هئي ۽ ٻيو ته ڪين هرويرو ايترا به هڻ ڪليل ڪونه هئا، جو پير جهڙن. مطلب پرستن جون گهرجون پوريون ڪري سگهن. تنهن ڪري هن جمهوريت جي پٽ ۾ چرو هئي، هميشه ترقي پسنديءَ جي آڙ ۾ رجعت پسندن جي پٺڀرائي پئي ڪئي.

پير صاحب جي سوانح پڙهڻ سان اوهان کي بخوبي معلوم ٿيندو ته هن سموري زندگي انگريزن جي نوازيلن سان لاڳاپا رکيا آهن. شيخ عبدالمجيد سنڌي جي ڀيٽ ۾، حاجي عبدالله هارون، شهيد الله بخش سومري جي مقابلي ۾، سر غلام حسين ۽ حيدر بخش جتوئيءَ جي ڀيٽ ۾ خانبهادر محمد ايوب کهڙي کي ۽ انهن سمورن جي ڀيٽ ۾، ايوب خان ۽ گورنر جنرل غلام محمد کي اوليت پئي ڏني، جتان کيس گهڻي ئي هڙ حاصل پئي ٿي.

غلام رباني آگري پير صاحب جي حوالي سان هڪ عجيب واقعو لکيو آهي ته: "هڪ دفعي مان ميان محمد امين خان کوسي وٽ ويس، ته هو منجهيو سنجهيو ويٺو هو، مون پڇيو خير ته آهي؟ چيائين ته راشديءَ کي فون ڪيم، ملاقات جو وقت مقرر ڪيوسون، پر چيائين ته خالي هٿين نه

اڇڄاڻ، نذرانو ڪنيو اچڄاڻ." (١)

پير صاحب نہ رڳو سرڪار کان نذرانو وٺندو هو، پر پنهنجي قلمي ٽيڪس پنهنجي دوستن کان بہ وٺندو هو، جيڪو ڪيس اهڙي غنڊا ٽيڪس ڏيڻ کان انڪار ڪندو هو تہ پوءِ اهو پير صاحب مان ڦاٿو! پير کي جواب ڏيڻ، ڪکر ۾ ڪڙو هڻڻ برابر هوندو هو ۽ جيڪو سندس طبيعت مان واقف هوندو هو، اهو ڪيس گهڻو ڪجهہ ڏيئي هميشہ راضي رکڻ جي ڪوشش ڪندو هو، اهڙي ٽيڪس ملڻ کان پوءِ، پير صاحب ان سخي مرد جي تعريف مان ڌاپندو نہ ڪونہ هو، پوءِ توڙي جو اهو ڪهڙو بہ بدڪردار ڇو نہ هجي. پر پير صاحب قلمي پورهئي سان، ڪيس اهڙو تہ رنگ لائي ڇڏيندو هو، جو هر پڙهندڙ ان همراہ کي قوم جو خيرخواہ، ايماندار ۽ فرض شناس محسوس ڪرڻ لڳندو هو.

اهڙي ئي هڪ بدڪردار پوليس آفيسر جي باري ۾، پير صاحب لکي ٿو تہ: "غلام رسول شاہ مرحوم سان آءٌ ڪيترائي دفعا مليس، منهنجو چڱو خيال ڪندو هو، اهو وڏو زمانہ شناس انسان هو، هر چرندڙ پرندڙ ماڻهوءَ جو لحاظ رکي، ڪيس راضي ڪري ڇڏيندو هو، ڪم ڪرڻ جو ڪوڏيو هو، مهمان نواز اهڙو جو بورچيخاني جي باهہ ڪڏهن ڪانہ اجهاڻي." (٢)

غلام رسول شاہ تي مضمون لکڻ جو ڪهڙو سبب هو، ضرور ان جو سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪو ڪارنامو سرانجام ڏنل هوندو! جنهن جي ڪري پير صاحب ڪيس پنهنجي ڪتاب ۾ جاءِ ڏني آهي. پر پير صاحب جي لکيل مضمون ۾، اهڙي ڪنهن بہ ڪارنامي جو نہ تذڪرو ٿيل آهي ۽ نہ ئي وري اشارو ٿيل آهي. باقي اها سا خوبي ضرور هئي تہ هو زمانا شناس هو، تنهن ڪري پير صاحب جو ملهہ بخوبي ڄاڻيندو هو، سنڌ دوستن جو دشمن هو، وطن جي آزادي لاءِ وڙهندڙن، حُر مجاهدن ۽ سنڌ جي آزاديءَ جي هيري شهيد پير صبغت الله شاہ راشدي (شهادت: ٢٠ مارچ ١٩٤٣ع) جو اصل ويري هوندو هو، انگريزن جو خاص چمچو هو. پير صاحب ۽ مسٽر غلام رسول شاہ ٻئي هڪ ئي در جا نوازيل هئا، تنهن ڪري پير

---

(١) جهڙا گل گلاب جا. غلام رباني آگرو ص٥٦٣

(٢) سيڻ سڀئي سون تي. قربان علي بگٽي ص- ٢٣.

صاحب پاڻ تي فرض ڄاتو ته، پاڻ جهڙي ديش دروهيءَ تي ضرور لکي.

شهيد صبغت الله شاھ جو ذڪر نڪتو آهي ته پير صاحب جي هڪ ٻئي ڪارنامي تي به نظر وجهندا هلون. "تذڪره پيران پاڳاراه" ۾ موجود پير پاڳارو لکي ٿو ته: "انهن (انگريزن) پير علي محمد راشدي ڪان اهو ڪم ورتو گهريو، جيڪو چوٿين پيڙهيءَ ۾ اسان جي خاندان سان ٿو اچي ملي. انگريزن پير صاحب شهيد جي خلاف مقدمو ترتيب ڏيڻ لاءِ ڪيس مقرر ڪيو هو، پير علي محمد راشدي شاهدن جا بيان پهريان پاڻ ٻڌندو هو، پوءِ انهن کي آخري شڪل ڏئي، پرفامنس جي لاءِ عدالت ۾ موڪليندو هو. اسان جي والد جي وڪيل اسان کي انهن سمورن واقعن کان آگاه ڪيو ته ڪيئن پير علي محمد راشدي انگريزن جي خواهش جي مطابق شاهد گڏ ڪندو هو. انگريزن ان خدمت جي موٽ ۾ ڪيس پير پاڳاري جي گادي بخش ڪري ڏيڻ گهري هئي ۽ پير علي محمد راشدي جي به اهائي خواهش هئي." (١)

ان مان ثابت ٿيو ته پير صاحب ڪيترو نه ڪريل ذهنيت جو مالڪ هو، جو انگريزن آڏو پاڻ وڻائڻ خاطر هن ٻيا ته سوين سنڌ دشمن ڪارناما سرانجام ڏنا، پارليامينٽ ۾ ڪرسي حاصل ڪرڻ لاءِ هن وسان ڪونه گهٽايو هو، پر پير ڳوٺ جي گادي حاصل ڪرڻ لاءِ هي اهڙو ته وحشي ٻڇي پيو، جو وطن جي آجپي ۽ آزاديءَ لاءِ جنگ وڙهندڙ سروچ کي ڦاهي چاڙهائڻ کان به ڪين ڪيبايائين.

اڳتي هلي پير صاحب اهڙي سازشي سوچ جو مظاهرو ذوالفقار علي ڀٽي جي شهرت ڏسي به ڪيو هو، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي، پير صاحب کي اهڙو ڪردار ادا ڪرڻ ۽ انهن خدمتن جي عيوض انگريز سامراج ڪيس عزت، شهرت ۽ ڪرسيءَ سان گڏوگڏ ديھ ڦڪا، ضلعي دادو ۾ ١٣٥ ايڪڙ زمين به انعام طور ڏني، جنهن جي ڪجھ حصي ۾ ڪجھ وقت اڳ فروٽ فارم ۽ ڪجھ حصي ۾ ڪڻڪ ۽ ڦٽين جي پيداوار ٿيندي هئي، جنهن مان هن وقت فروٽ فارم ختم ڪري رڳو انبن جون مختلف جنسون رکيو ويون آهن. هيٺ پير صاحب کي مليل دستاويزن جو سچو نقل ۽ ان جي معنيٰ پيش ڪجي ٿي، جنهن

---

(١) وطن جي آزاديءَ جو هيرو. نور محمد عباسي. ص ـ ٣١٢.

مان پڙهندڙ پاڻ اندازو ڪري سگهن ٿا:

19.45– 2– 168, dt 10–No L. G/ T

Order

"In view of G R. R. D No. R- 7145- F; dated 3- 1945 the Following Land in deh "Phaka" Taluka Dadu, is hereby 46 in_sanctioned on full rate conditions from kharif 1945 the name of Mr. Ali Mahomed Rashidi. Government have been pleased to sanction grant of an area of 135 acres at an approximate value of Rs, 150/ per acre free of malkano in recognition of the services rendered by Mr. Ali Mohd Rashidi, therefore out of Rs. 26, 888/4/- being value of the en_tire piece selected by Mr. Rashidi a sum of Rs.20, 250/ should be reduced for the Malkano of free grant and the balance of Rs 6,638/4- should be recovered in five annual equated instalments bearing interest at 6/ 20/ 0 commencing from May- 1946.

(Block B Nos: 422/3, 423/2,3 425/1. 440/ 441/1.2.3 442/ 1To04, 443/ 1to 4, 444/ 1.To.4,445/1To4 446/ 2. 450/ 2. 461/1,2 452/ 1.2, 453/ 1.2.3 454/1to 4, 455/1 to 4, 456/ 1to 4 and 457/1,2,3

The Bertage Mukhtiarkar Should issue ijazat- nama to Mr Rashidi after execution of kaluliat in the prescribed form and issue intimation of water supply and A form atonce.

Revenue officer Barrage.

A.R.O W.C/ B.M Dadu Malkana Branch Mr Ali Muhammad Rashidi, C/O The, Muslim Voice Karachi."

نمبر ايل جي/ ٽي- ١٦٨ مورخہ ١٠- ٢- ١٩٣٥ع

آرڊر

"جي آر K ڊي نمبر آر- ٧١٣٥ ايف مورخہ ٣- ١- ١٩٣٥ع ايف کي اڳيان رکندي، دادو تعلقي جي ديھ ڦڪا جي هيٺين زمين، مڪمل ضابطن جي تحت، خريف ٣٦- ١٩٣٥ع واري مند کان وٺي، مسٽر علي محمد راشدي جي نالي منظور ڪجي ٿي. مسٽر علي محمد راشدي جي سرانجام ڏنل خدمتن جي عيوض، حڪومت ١٥٠ روپيہ في ايڪڙ اڳہ واري، ١٣٥ ايڪڙن تي مشتمل زمين کي "مالڪاڻي" کان بہ آجو قرار ڏنو آهي، تنهن ڪري مسٽر راشديءَ طرفان، پسند ڪيل انهيءَ زمين جي ٽڪري جي، ڪل قيمت ٢٦٨٨٣ روپين مان مالڪاڻي في جا 20250 رپيا ڪٽي ڪري باقي رقم ٦٦٣٨ رپيا ٣ آنا 6/20/6 جي وياج سان مئي ١٩٣٦ع کان وٺي پنج سالياني قسطن تحت وصول ڪئي ويندي.

بلاڪ بي نمبر:

422/3, 423/3.3, 425/1, 4401 441/1,2.3 4421 to 4, 443/1 to4 444/ 1 to 4 445/1.2,4.446/2: 450/2.451/ 12.452/1.2 453/1,2,3 454/1 to 4 455/1to4 456/1to4 And 457/1,2.3.

ٻڌايج مختيارڪار مقرر ڪيل فارم تي قاعدي قانون موجب Kalu-liat جو دستاويز پرنٽ کان پوءِ مسٽر راشدي کي اهڙو اجازت نامو جاري ڪري ۽ ٻاڻي جي فراهميءَ جو اطلاع نامو ۽ اي فارم پڻ هڪ دم جاري ڪري.

مسٽر علي محمد راشدي
معرفت دي مسلم وائيس
ڪراچي

صحيح
روينيو آفيسر ٻئراج
اي، آر، آو، ڊبليو، سي/ بي، ايم
دادو مالڪاڻ برانچ

پير صاحب شعور جي حد ۾ پير پائڻ کان وٺي لحد ۾ پير پائڻ تائين پاڻ کي ترقي پسند، جمهوريت پسند، انساني ڀائپي، قومي ٻڌي ۽ ايڪتا جو پوئلڳ چوندو رهيو. پنهنجي هر تقرير ۽ مقالي ۾ وڏي فخر سان ائين چوندو هو ته، آءٌ ترقي پسند، مذهبي تعصب کان پري انساني حقن جو رکوالو آهيان. پر جڏهن سندس عملي زندگي تي نظر وجهون ٿا ته هيٺيون ڳالهيون منجهس نمايان طور نظر اچن ٿيون.

١- سچ جي پيٽ ۾ ڪوڙ کي تمام گهڻو استعمال ڪرڻ.

٢- هر وڏي جاگيردار يا آفيسر اڳيان هٿ ٻڌي "جي حضور" چوڻ.

٣- انگريز آفيسرن جي چاپلوسي ۽ خوشامند ڪندي کين شڪار ڪرائڻ.

٤- ديس دورهين جو يار ۽ سنڌ دوستن جي هر محاذ تي مخالفت ڪرڻ.

٥- تاريخ سان هٿ چراند ڪرڻ، سندن محبوب مشغلو هو.

٦- پنهنجي ذاهپ ۽ قلمي سگهه کي هٿ جو وڙ سمجهي، هر وڏيري ۽ بيوروڪريٽ آڏو چند ٽڪن تي ڪپائڻ.

٧- خودستائي ۽ اجائي سجائي وڏماٽهائپ جتائڻ.

٨- امن امان پيدا ڪرڻ بجاءِ مذهبي مت ڀيد کي هٿي ڏيڻ.

٩- هندو مسلم فساد ڪرائڻ جو ڪوڏيو.

ٿوري ٿوري ڳالهه کي درگذر ڪرڻ بجاءِ، هو پنهنجي قلمي سگهه ۽ سياسي چالبازين کي استعمال ڪندي، هزارها صدين کان پاڻ ۾ گڏ رهندڙن جي وچ ۾ نفرت جي اهڙي ته ديوار برپا ڪري ڇڏيندو هو، جو هو ڪات ڪهاڙا کنيو هڪ ٻئي جي ڪُهڻ لاءِ رستن تي نڪري پئي پيا. ۽ انهن جي وڃين پنهنجن نازڪ هٿڙن تي ڳاڙهه سُري ميندي هڻڻ بجاءِ، پنهنجي ورن جي ڳاڙهي رت سان هٿ رنڱيا، پوءِ اهي لاڙڪاڻي جا هندو مسلم فساد هجن، يا منزل گاهه واري مسجد جو واقعو.

پير صاحب جي انگريز دوستيءَ جي شروعات ١٩٢٦ع کان ٿي، جڏهن کان هن "سنڌ محمدن ايسوسيئيشن" سان پنهنجا لاڳاپا قائم ڪيا. سر شاهنواز خان ڀٽي جي صدارت هيٺ رهندي هن انگريزن اڳيان اهڙا ته سياسي جواهر ڏيکاريا جو انگريزن جي جوڙايل تنظيم، سنڌ محمدن ايسوسيئيشن داد ڏيڻ کان رهي نه سگهي، پير صاحب ان ئي تنظيم ۾ رهي انگريزن جو ايجنٽ بڻجي، اتان اسلام ۽ سنڌي قوم جو علمبردار

ڀڄي ويو هو. ٿيڻ ته ائين گهربو هو ته ڀل سموري سنڌ جا سياستڪار هڪ ڌر ڀڄي، هندو مسلم فساد ڪرائڻ لاءِ ور ڪنجي ميدان تي نڪري پون ها، پر پير صاحب تن تنها ۽ اڪيلي سر انهن سمورن جو مخالفت ڀڄي احتجاجن طور اسيمبليءَ جي سيٽ تان استيعفا ڏني، وقت جي ابن الوقت وزيرن جي پنجوڙ ۾ قاتل بي گناه هندن ۽ مسلمانن جي راهه نجات لاءِ پنهنجو ذاتي اثر و رسوخ استعمال ڪرڻ سان گڏوگڏ پنهنجي ڏاهپ ۽ قلمي سگهه کي ڀرپور نموني استعمال ڪري، امن امان برپا ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪندو رهي ها. بيگناه راهگير مرندڙن تي احساساتي مضمون ۽ ڪالم لکي، اهڙي گندي ڪم کي ننديندو رهي ها، پر پير صاحب نه رڳو انسانيت جو ريءَ گناه خون وهندو ڏسي خاموش رهيو، پر فسادن کي اڃا به وڌائڻ لاءِ چوچڙي ڏني، ٻيهر ٻنائڻ لاءِ، وڌي چڙهي ڪري سرگرمي ڏيکارڻ لڳو.

لاڙڪاڻي توڙي سکر وارن فسادن ۾ جيڪڏهن پير صاحب شرارتي ڪردار ادا نه ڪري ها ته مظلوم هندن ۽ مسلمانن جو ايترو خون نه وهي ها ۽ امر انسان ۽ لوڪ فنڪار ڀڳت ڪنوررام ائين بي درديءَ سان واٽ ويندي ماريو نه وڃي ها....

پير صاحب انهن فسادن ۾ ڪيتري قدر حصو ورتو هو، ان جي ڄاڻ سنڌس لکيل ايوب کهڙي واري مقالي پڙهڻ مان پئجي وڃي ٿي. جنهن وقت لاڙڪاڻي ۾ فساد ٿيا هئا، ان وقت پير صاحب پنهنجي ڳوٺ "ٻهمڻ" ۾ هو. خبر پوڻ کان پوءِ کيس ڳوٺ ۾ رهڻ ناگوار لڳو، تنهن ڪري هو وارو وارو ڪري لاڙڪاڻي پهتو ۽ سڌو کهڙي جي بنگلي تي پهتو راهي ٿيو، فسادن جي ڪري سمورو شهر ويران ۽ سنسار هو، شهر جا معزز ماڻهو، وڪيل خواه عالم دين، پنهنجن گهرن جا در بند ڪيون آرام سان سُتا پيا هئا، پر پير صاحب اسلام جو ٺيڪيدار ٿيو ۽ مسلمانن جو کيس عوام اڳيان پهچائڻ لاءِ نفرت ڀريا اخباري بيان جاري ڪرايا. هن انهن فسادن کي روڪائڻ بجاءِ اڃا به پٺي انگهائڻ گهربو ۽ خون خرابو ڪرائڻ پٺي گهربو. هندن خلاف جلوس ڪيڍايائين، دڪان تان ڦرلٽ ڪرائڻ ۽ هندن تي ڪيس ڪري ڪين ڦاسائڻ پير صاحب پنهنجو فرض پٺي سمجهيو. هندن به وسان ڪين گهٽايو. هو جيڪڏهن عوامي طاقت

جو مظاهرو ڪري ڪونہ ہٹي سگھيا تہ گورنمينٽ ۾ پنھنجو اثررسوخ استعمال ڪري ڪھڙي کي اھڙو تہ سوگھو ڪيائون، جو ڪھڙو تقريباً ھڪ سال تائين ڪيسن ۾ ڦاٿو رھيو.

اھڙي طرح پير صاحب مذھبي تنگ نظريءَ ۾ ايترو تہ انتھاپسند بڻجي ويو، جو ھن جي زندگيءَ جو نصب العين ئي ھندو دشمني بڻجي ويو، اھي ڪھڙا سبب ھئا، جن کيس ايترو تنگ نظر ۽ حاسد بڻائي ڇڏيو ھو، انھيءَ لاءِ ھو پاڻ لکي ٿو تہ:

"١٩٣٨ع ۾ جولاءِ جي سخت گرمي سبب مجبور ٿي لکيءَ واري ھندو ڏرمشالا جي در وٽ اچي بيناسون، مون گوبند کي موڪليو تہ، ڏرمشالا ۾ ڪمرو وٺي تہ، اتي ترسي آرام ڪري ڏينھن ٺاري پوءِ اڳتي ھلون. مان موٽر مان لھي اچا ڏرمشالا جي در مان مس اندر داخل ٿيس تہ ھندن ۾ ھولچو مچي ويو، مون کي مسلماني لباس (سلوار ۽ پٽڪي) ۾ ڏسي رستو روڪ ڪري بيھي رھيا. 'اڙي ميان مسلمان ھيڏانھن ڪيڏانھن پيو اچين، ھي ڏرمشالو آھي. ھت ھندن کان سواءِ ٻئي کي پير پاٽڻو نہ آھي، ٻاھر نڪر، پوٺتي موٽ، مون چيو ڀائي صاحب اسان بہ انسان آھيون، ھتي پاسي پلو ۾ نہ وڻ نہ ڇٽ، ٻاھر ڪانوَ جي اک ٻئي نڪري، اسان جي جان جو سوال آھي. گھڙي سوا رھي ھليا ويندا سون، اوھان جي ڏرمشالا تي قبضو ڪونہ ڪنداسين." (١)

مان بگٽي صاحب جيان ائين ڪونہ چوندس تہ "راشديءَ اھو نسورو ڪوڙ لکيو آھي." پر ايترو پڇڻ جي ھمٿ ضرور ڪندس تہ (پير صاحب جي وفات سبب ھر پڙھندڙ کان) ڇا اوھان ڪنھن بہ ھندو کي پنھنجي عبادت گھرن ۾، ڪي پل ساھ پٽڻ لاءِ ويھڻ جي اجازت ڏيئي سگھو ٿا؟ ڪنھن ڪٽر اسلام دشمن کي تہ نہيو پر ڪنھن عام ھندو کي ئي سھي.

مون کي يقين آھي تہ جيڪڏھن اھڙي جرئت اچ جو، ترقي پسند نوجوان ڪري بہ وجھي، پر پوءِ مذھبي ڏرين پاران ان سان جيڪو حشر ٿيندو، ان کان پناھ ئي گھري سگھجي ٿي. "ڦيري ھڻ فقير ھٿ پنھنجي ھانو ٿي."

---

(١) اھي ڏينھن اھي شينھن، جلد پھريو، پير علي محمد راشدي، ص- ٢٩.

سو اهو هروبرو ايڏو اهم سبب ٻ ڪونه آهي، جو پير صاحب انهيءَ ڪري ايترو ڏمرجي پيو جو، هو پنهنجي پروگرام موجب ڳوٺ اچڻ بجاءِ ان ايڏي سخت گرميءَ هوندي هو واپس ڪراچي موٽي ويو، ان نيت سان تہ هاڻي هندن کي سنڌ مان ضرور ڪيندو. حالانڪ پير صاحب کي ان مان سبق حاصل ڪرڻ گهربو هو ۽ مسافرن لاءِ هر جاءِ تي مسافرخان ۽ پاڻي جو بندوبست ڪرڻ گهربو هو. جيئن ٻين مسلمانن سان گڏوگڏ هر وانڻ ويندڙ لاءِ سهولت مهيا ٿي پوي ها، اهڙن نيڪ ڪمن ۽ انسانيت جي ڀلائي کي ڇڏي ڪري، هن انسان دشمن ڪاروائي ڏانهن لاڙو رکيو. هندن پاران ڌرمشالا ۾ جهٽ پل نہ ويهارڻ جو بدلو هن سندن رت سان هولي کيڏي ورتو.

لاڙڪاڻي کان پوءِ هن سکر ۾ پنهنجا پير گهمايا، سکر وارن فسادن وقت پير صاحب جا ٻہ مقصد هئا.

١- هڪ بدامني، انتشار ۽ فساد برپا ڪري شهيد الله بخش سومري جي گورنمينٽ لاءِ مسئلا پيدا ڪري کيس ناڪام بڻائڻو هئس. تنهن ڪري هنن وڏي پلاننگ تحت منزل گاهہ واري مسجد مسلمانن جي حوالي ڪرڻ جو مطالبو، آل انڊيا مسلم ليگ جي حوالي ڪيو ۽ وڏي زور شور سان حصو ورتو، ان کان اڳ خبر ناهي الائي ڇو مسلمانن جا اهي اڳواڻ خاموش هئا، جڏهن تہ ان کان اڳ ايوب کهڙو، جي ايم سيد، پير صاحب، سر حاجي عبدالله هارون ۽ سر غلام حسين وغيره بذات خود سنڌ جي وڏ وزارت ۽ وزارتن ۾ رهندا پئي آيا.

ان وقت کين منزل گاهہ واري مسجد جو ڪوبہ اونو ۽ فڪر ڪونہ هو ۽ اها ساڳئي مسجد سندس دور ۾ گودام طور استعمال ٿيندي رهندي هئي، پر جڏهن هندن ۽ مسلمان کي گڏي هلائڻ ۽ سندن وچ ۾ ٻڌي ۽ ايڪي ڪرائڻ سبب، شهيد الله بخش سومري جي شهرت وڌندي ڏٺائون، تہ انهن اهڙي قسم جون سازشون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون، جن ۾ هو ڪامياب بہ ويا.

٢- ٻيو مقصد اهو هو تہ هندو مسلم فساد ڪرائڻ مان کيس سڪون ميسر پئي ٿيو، ڇو تہ انگريزن جنهن مشن تي کيس مقرر ڪيو هو، ان کي بخوبي سرانجام ڏئي رهيو هو، مسجد منزل گاهہ واري واقعي جي

ڪري خاص ڪري سنڌ جي ٻن ضلعن جي اهڙي ته دردناڪ حالت ٿئجي وئي جو سموري وايومنڊل تي هراس ۽ خوف جو منظر ڇانئجي ويو هو. سکر جي دلڪشي ۽ رونق ويرانيءَ ۾ تبديل ٿي وئي. قتلِ، بدامني، خون خرابا، زوري زنا، چادر ۽ چارديواري جو تقدس پيرن هيٺان لتاڙيو ويو، انسانيت جون حدون اورانگهجي چڪيون هيون، ائين پئي لڳو ڄڻ جهنگلي جانور انسان جو روپ ڌاري شهرن ۾ ڪاهي پيا هئا، مذهبي انڌي عقيدت ڀنهي ڌرين ۾ غازي ۽ امر بنجڻ جو شوق پيدا ڪيو، انهن حالتن جي منظر جي عڪس جي سنڌ هندو پنچائت جي موڪليل مهاتما گانڌي ڏانهن تار مان، پلي پت پوي ٿي، جنهن ۾ چاڻايل آهي ته: "فساد، قتلِ ۽ باهيون، سکر ضلعي جي ڳوٺن ۾ هندن جو بي رحم ڪوس، زالون ۽ ڇوڪريون اغوا ڪيون ويون ۽ ساڻن زوريءَ زنا ڪئي وئي، هندن جي ملڪيت ۽ جان جي سلامتي خطري ۾، حالتون بلڪل نازڪ، سرڪار جي نتيجي نامضبوط، مهرباني ڪري هڪدم جاچ ڪاميٽي موڪليو جا پاڻ اچي حالتون ڏسي." (١)

اهڙين حالتن برپا ڪرڻ ۾ اسان جي هن ترقي پسند رهنما وڏي چڙهي ڪري ڀرو ورتو. ڀهراڙيءَ جي بي سمجھ ۽ ابوجھ سنڌي مسلمانن کي ايترو ته جذباتي بڻايو ويو، جو هر ماڻهو مرڻ ۽ مارڻ کان سواءِ ٻي ٻولي ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ڪونہ هو. قتل ۽ معصوم نياڻين جي ڪنن ۽ ڳلي مان زوريءَ زيور لاهڻ کي انهن سچو پچو اسلام ۽ پنهنجي مذهب جي عين مطابق پئي سمجهيو. اهڙين ڦهري ڪارروائين کي محسوس ڪري، شهيد صبغت الله راشدي پنهنجن حرن کي حڪم ڪيو ته: "اهي ڳوٺن ۾ هندو مسلم فساد ٿيڻ نہ ڏين، اهڙي طرح ڪيس غازين جي متلعق جيڪي انديشا هئا، سي خودبخود لهي ويا ۽ انهن جا دستا اجا بہ وڌيڪ مضبوط ٿي ويا. پر حڪومت جي ڪارندن پير ڳوٺ ۾ رهندڙ هندن تي حملو ڪرائڻ جو پروگرام رٿيو، جنهن رات انهيءَ سازش مطابق حملو ٿيڻ وارو هو ته شهيد صبغت الله شاه راشدي کي انهيءَ جي سڌ ڳڙنگ واري بنگلي ۾ پهچي وئي، پاڻ هڪدم احتياطي قدم کڻڻ جو حڪم ڏنو ۽ غازين

---

(١) سنڌ ڏانهن سنيها، مهاتما گانڌي. ص-٢

پنهنجي قوت جو ايتري قدر مظاهرو ڪيو جو حملو ڪندڙن کي گرهه ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿي." (١)

اهڙيءَ طرح شهيد صبغت الله شاهه راشدي دوراند يشي کان ڪم ونندي نه رڳو پير ڳوٺ وارن هندن کي خون خرابي کان بچائي ورتو، پر جتي جتي به هندو مسلم فساد ٿيندا هئا، اتي غازين جي جماعت پنهنجي ڀرپور سگهه استعمال ڪري، سنڌ واسين کي انتشار ۽ بدامني کان بچائي ونندي هئي. تاريخ جو انصاف ته ڏسو جو هڪ ئي وقت، هڪ ئي خاندان جا ٻه پير، هڪ وڏو گادي نشين ۽ مذهبي ڌر جو رهنما هجڻ جي باوجود، وطن واسين جو رکوالو ٿو بڻجي، ۽ ٻيو ترقي پسنديءَ ۽ جمهوريت جو دعويدار هجڻ جي باوجود، وطن واسين جي رت جو پياسو! اڄ جي ترقي يافته دور ۾ به هن مذهبي رهنما جي انقلابيت کي خراج تحسين پيش ڪيو وڃي ٿو ۽ ان جي برعڪس پير علي محمد راشدي کي ڏهه ڏروهين ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

دنيا جو اهو اصول رهيو آهي ته جنگ جهيڙي ۽ فساد جو انت آخرڪار صلح ۽ ناهه تي ئي ٿيو آهي. تنهن ڪري هن مسئلي جي حل لاءِ آخرڪار ٽربيونل جوڙيو ويو، جنهن جو سربراهه جسٽس ويسٽن کي مقرر ڪيو ويو. پنهنجو ڪيس کٽڻ لاءِ پير صاحب ڀرپور ڪوشش ڪئي، ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيو، مسلمان وڪيلن جي عدم تعاون ڪري ٽربيونل اڳيان ڪيس ۾ وڪالت ڪرڻي پئي، ان سان گڏوگڏ جسٽس ويسٽن سان گڏ نوڪر نه هجڻ ڪري نوڪر وارو ڪم به پير صاحب وڏي فراخدلي سان پنهنجي سرانجام ڏنو.

مطلب ته ڪيس کٽڻ لاءِ پير صاحب، ڪريل کان ڪريل حرڪتون به ڪرڻ لاءِ تيار رهندو هو. ڪيول ملڪاڻي لکي ٿو ته: "جڏهن ٽريون ۽ جج منزل گاهه جي سرزمين جو معائنو ڪرڻ رها ته ليگ جي وڪيل پير علي محمد راشدي، ويسٽن جا بوٽ پنهنجي هٿن ۾ کنيا، ۽ اهي مُنهن جي چانوَ ۾ رکيا ته، جج جي جسم مان لهر ڊوڙي وئي. جڏهن سڀ ٻاهر نڪتا ته راشديءَ وري بوٽ کنيا ۽ ويسٽن جي پيرن اڳيان رکيائين، جج خوشيءَ ۾ نه ماپي بنيادي

---

(١) وطن جي آزاديءَ جو هيرو، نور محمد عباسي. ص ـ ٢٦٢.

ساڃاهه پڻ وڃائي ويٺو."(۱)

سو اهي هٿا اسان جي جنوني ۽ جذباتي پير جا حال جو، هو مطلب حاصل ڪرڻ خاطر گندي کان گندو ڪارنامو ڪندي به لڄ محسوس ڪونه پئي ڪيائين. انگريزن جا اٿين بوٽ ڪڻڻ وقت پنهنجي عزت ۽ آبرو جو احساس ته ڪونه پئي ٿيو، پر سنڌ واسين جي تاريخي ورثي خودداري ۽ هٺ ڌرميءَ جو به ذري برابر احساس ڪونه ٿيس. پنهنجي سچل ۽ سامي جي سرزمين جي ڌرتيءَ جائي، اٿين پنهنجي وطن واسين جو نڪ ٻوڙائيندي شرم به محسوس ڪونه ڪيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ جي ايم سيد ۽ پير صاحب، ڪجهه هندو رهنمائن سان گڏجي ڪوشش ڪئي، ته سنڌواسين جي وچ ۾ جيڪو پنهنجن هٿن سان، نفرت ساڙ ۽ ڪيني جو زهر پکيڙيو هئائون، ان کي ڪڍڻ لاءِ جدوجهد هلائي وڃي. جي ايم سيد اخباري بيانن ذريعي پيار محبت ۽ ڀائيچاري سان گڏجي هلڻ لاءِ ٻنهي ڌرين تي زور رکيو ۽ انهيءَ لاءِ عملي قدم کڻندي گڏيل طو "قرباني" اخبار جاري ڪئي وئي، جنهن جي ايڊيٽري وري به پير صاحب جهڙي نفرت زده ۽ ڊڪٽاريل ماٺهو جي حوالي ڪئي وئي، جنهن ڪجهه عرصي اندر نانگ جيان پنهنجي ڪل مٽائي "ساڃيائي لاٿون ساڃيا ڇڪه." واري ڪار هندن کي چوچڙيون ڏيڻ شروع ڪيون، مجبورن جي ايم سيد ۽ پير صاحب جي جڳري يار ايوب کهڙي اخبار تي بندش هنئين، ۽ اهڙي طرح ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ نام لاءِ راه هموار ڪرڻ جون سموريون ڪوششون بيڪار ثابت ٿيون.

جيڪو ڪجهه ٿيڻو هو، اهو ٿي چڪو، برصغير هند ۽ سنڌ ۾ نفرت جي باهه پکيڙڻ ۾ انگريز سامراج ڪامياب ٿي ويو، گذريل وقت ڪڏهن به واپس ناهي ٿيندو، تنهن ڪري صدين کان گڏ رهندڙن جي وچ ۾ نفرت باقي رهجي وئي.

اهڙي طرح ۱۴- مارچ ۱۹۸۷ع مطابق ۱۳ رجب ۱۴۱۷هه ڇنڇر جي ڏينهن شام جو ٦ لڳي ۴۰ منٽن تي مبايسٽ ميڊيڪل سينٽر ڪراچي ۾ وفات ڪيائين. سندن آخري آرام گاهه سنڌي مسلم قبرستان لڳ، ميوا شاهه ڪراچي ۾ آهي.

---

(۱) سنڌ ڪهاڻي- ڪيول ملڪاڻي، ص- ۲۰۹.

سُڌريل معاشري ۾ ماڻهوءَ جا عمل ئي سندس اصل شخصيت هوندا آهن.

تضادن جي ڄاڻو ۽ هلندڙ ڪائنات ۾ اهڙي ڪا بہ شيءِ موجود ڪانهي جيڪا سمورو سچ (Absolute Truth) ڪوٺائي سگهجي، ڇاڪاڻ جو هر عمل ۽ لقاءُ حالتن، جاءِ ۽ وقت جي حدن اندر رهندي پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي ٿو. اهوئي سبب آهي تہ ڪنهن بہ مخصوص شبيہ سان وجود رکندڙ شيءِ پڻ مختلف حالتن اندر مختلف تاثر ۽ ڪيفيتون پيش ڪري ٿي. مثال طور ڏينهن ۽ رات ڪيئن پنهنجي مخصوص انداز ۾ ظاهر ۽ الوپ ٿين ٿا ۽ بظاهر سندن وجود جڻ تہ هڪ مخصوص حقيقت بڻجي چڪو آهي، پر پنهنجي جڳهہ تي سچائي اها آهي تہ دراصل هر رات ۽ هر ڏينهن منفرد آهي، ڇو تہ هر نئون ڏينهن ۽ هر نئين رات ڪائنات ۾ ٿيندڙ تبديلين جي گردش منجهان نئين سر اُسرن ۽ غائب ٿين ٿا. جڏهن تہ اسان سڀني کي خبر آهي تہ سرشتي ۽ ساڻس لاڳاپيل هر عنصر مسلسل مٽجڻ واري اصول سان لاڳاپيل آهن. اهوئي سبب آهي جو يونان جي ڏاهي هيراڪليٽس وڏي سوچ ۽ ويچار کان پوءِ چيو هئو: ”وهندڙ پاڻيءَ ۾ ساڳئي هنڌ تي بہ ٻيهرا پنهنجو پير نٿو وجهي سگهجي. ڇاڪاڻ جو اُهڙندڙ سچ هيئان هر شيءِ نئين ۽ تبديل ٿيندڙ آهي.“

مٿي ڄاڻايل ڪائناتي سچائيءَ جا اثر هر وجود سان گڏوگڏ انساني وجود تي بہ پون ٿا. يعني سڀ ماڻهو شڪل شبيہ ۽ هڏ ڪاٺ ۾ هڪ ٻئي سان مشابہ هوندي بہ، دراصل هڪ ٻئي کان لاتعداد پهلوئن جي انداز ۾ مختلف آهن. جديد سماجي سائنس جو خيال آهي، تہ انسان پنهنجي وجود کان مٿي ڪري سماج جو حصو ۽ پرت هوندي ڌار سماجي سُڃاڻپ بہ رکي ٿو اها سڃاڻپ کيس پنهنجن روين جي سهاري ڪ مناسبت ذريعي حاصل ٿئي ٿي. يعني سماج ۾ سندس مخصوص رهڻي ڪهڻيءَ ۽ روش جي مهابي کيس انفراديت حاصل هُجي ٿي. پنهنجي انهيءَ انفراديت اندر هو جيترو وڌيڪ سُشيل، قرت، ڳهڻ پاسائون ۽ مُڪمل هوندو، اوترو وڌيڪ اهميت ۽ حيثيت کيس نصيب ٿيندي، معاشري ۾ جيئندڙ ’رواجي انسان‘ کان سندس ڪارڪردگي جيتري بهتري هوندي، سندس سماجي سُڃاڻپ ۽ مهانتا بہ اوتري ئي بلند ٿيندي ويندي. ڪنهن بہ سماج ۾ شخصيتن جي درجہ بندي، انهيءَ مساوات هيٺ ٿيندي آهي. جيڪو بہ شخص پنهنجن روين، عملن ۽ تاثرن سان لاڳاپيل سماجي سرشتي تي جيتري شدت سان اثر انداز ٿيندو، حالتن کي تبديل ڪرڻ جي شڪتيءَ جي مقدار جي وس جيتري ججهائي هوندي، اوترو ئي وڌيڪ هو سماج جي يادگيريءَ جو حصو بڻبو ويندو ۽ امر داستانن ۾ کيس جاءِ نصيب ٿيندي ويندي.

اهو سڀ سمجهندي، ڪنهن بہ باشعور انسان لاءِ ضروري آهي تہ اهو رڳو خاص حد تائين شين کي قبول ڪرڻ بدران، پهلو درپهلو حقيقتن کي سمجهڻ جي جستجو جاري رکي.

انهيءَ پس منظر ۾ وڏيڪ جاکوڙ ڪبي تہ خبر پوندي تہ شخصيتن کي سڃاڻپ ۾ مختلف حوالن سان حاصل ٿيندي آهي. ڪڏهن ماڻهو پنهنجن انسان دوست ڪاوشن ۽ هاڪاري جاکوڙ جي ذريعي اتهاس جي پنن تي اُڪرجي ويندا آهن، تہ ٻيا شخص وري پنهنجن ناهڪاري ڪرتوتن ۽ انسان/ وطن ويري ٻرن افعالن جي ڪري سڃاتا ويندا آهن. تنهن ڪري ڪنهن بہ نياءُ پسند شخص لاءِ سماجي رُتبي جي مڃتا سڃاڻپ حاصلات ئي سڀ ڪجهہ نہ آهي، پر هُن لاءِ شخصيت جي صالح رخن ۾ پيش قدمي ۽ ڪائنات ۾ "ڳنڀيل حق ۽ سچ" جو حصول ئي، انهيءَ سلسلي ۾ بهتر راهہ ٿي سگهي ٿي. اهوئي سبب آهي جنهن جي ڪري انساني سماج جا عظيم خيرخواهہ ظاهري عملن بدران، ڪنهن بہ عمل جي نتيجي ۾ پلئہ پوندڙ نتيجن تي وڌيڪ زور ڏيندا آهن. بقول "بو علي قلندر":

"آن نماز تو شود آخر تباه
فکر باطلها کُند روحت سياه."

(تُنهنجي اها نماز، جنهن ۾ دُنياداري ۽ نيڪاءُ جو بدنيتون لڪل آهن، سي تُنهنجي زمين کي ڪارو ڪري ڇڏين ٿيون.)

ڪنهن بہ سڌريل معاشري ۾ ماڻهوءَ جا پير ۽ فعل ئي سندس اصل شخصيت هوندا آهن. تنهن ڪري سندس ڪردار جي سماجي حيثيت کان منٽي ڪري، انهيءَ جي ڪٿ ڪئي ويندي آهي. تواريخ تي نظر وجهبي تہ محسوس ٿيندو تہ، حضرت نوح جا پيءُ جٺيا پُٽ، ملامت جي بار هيٺان چنگهندي، نظر ايندا، جڏهن تہ اصحاب ڪهف جا غار ۾ رهندڙ ڪُتا، امر ڪتابن منجهہ زنده ٿي ويندا. حضرت محمد جو سڳو چاچو ابوجهل پنهنجي علم جي غرور ۾ پورجي ويندو، پر بلاول نالي هڪ حبشي غلام حق ۽ سچ جي صدائن کي بلند ڪندي نظر ايندو. ساڳئي طرح بنو اميہ جي سڄي شهنشاهي رعب تاب ۾ غير معمولي حيثيت فقيراڻي طبيعت رکندڙ شخص عمر بن عبدالعزيز کي حاصل ٿيندي نظر ايندي. سنڌ جي اتهاس تي پڻ نهاريو تہ بادشاهي گهراڻي جي مير صوبدار تي تواريخ جي ضمير جي ملامت پئي پوندي، پر آفريقي غلامدار سماج جو پونير هوش محمد شهيد، پنهنجي رنگ جي گرجهاڻپ کي ڪردار جي سونهن ۾ تبديل ڪندي آڪاش کي ڇهڻ لڳندو.

مطلب ڳالهہ جو اهو آهي تہ ماڻهن جي وچ ۾ فرق جو بنيادي عنصر چهرا، رنگ ۽ ذات پات نہ پر؟ ماڻهن جا ڪرم، رويا ۽ رُجحان آهن. مان سمجهان ٿو تہ اڪرام "ساگر" عباسيءَ، پنهنجي هن ننڍڙي پر سڦلائتي ڪوشش "تاريخ جي ڪنهڙيءَ" ۾ پڻ بُنيادي طور تي انهيءَ فرق کي بحث هيٺ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هُن ماضي ڏور توڙي قريب ۾ سنڌ جي اهڙن ڪردارن جو اصل روپ پڌرو ڪرڻ جي جستجو ڪئي آهي، جيڪي دُنياوي لحاظ کان تہ انتهائي سگهارا، مشهور ۽ معتبر ٿي لڳا، پر پنهنجي سماجي ڪارج جي حوالي سان بالڪل نيچ ۽ گندا نظر ايندا. سندن طبيعت ۾ موجود هوس گيري، فرعونيت، مفاد پرستي ۽ انانيت اُنهن آفاقي سچائين، اعليٰ قدرن ۽ اُتم سوچن جا جنازا ڪڍي ڇڏيا، جن جي مهابي قومن کي عالمي برادريءَ جي آڪاس ۾ روشن ستارن جي حيثيت حاصل ٿي ويندي آهي ۽ اُهي اتهاس جي داستانن ۾ عزت ۽ احترام سان ياد ڪيون وينديون آهن.

اسان جي سنڌ (پوءِ اُها اڳوڻي هجي يا هاڻوڪي) ۾ عام طور تي ڏٺو اهو ويو آهي تہ چڱي ۽ بُري جي وچ ۾ سنڌا ڪين، ذلتن ۽ عظمتن جي وچ ۾ تفاوت پيدا ڪرڻ يا

ڪردارن جي اصل مقام جي نشاندهي ڪرڻ، ذري گهٽ پنهنجو پاڻ کي واڳونءَ جي وات ۾ ڏيڻ جي برابر آهي. غلطيون نہ مڃڻ واري اُڏ ۾ پيل سُتيءَ، شخصيت پرستيءَ جي ڦهليل وبا ۽ حقيقت پسنديءَ کان مسلسل فرار اختيار ڪرڻ واري نيتيءَ، اسان سنڌين کي اهڙين زوال جنڌڙ قومن جي قطار ۾ اچي بيهاريو آهي، جن جي اُئينديءَ جي پڪ سان ڪنهن بہ پيش گوئي ڪرڻ جي جُرئت شايد ئي ڪنهن وٽ هُجي! مصيبت مٿان اها آهي تہ اهو احساس هوندي بہ نہ رڳو اسان اطمينان سان ويٺا آهيون، بلڪ ڪنهن بہ اهڙي خيال ۽ سوچ جي پڻ سخت مزاحمت ڪرڻ ۾ پڻ اڳيان اڳيان آهيون. جيڪا مستقبل بابت پنهنجين چنتائن کي اسان اڏو واضح ڪرڻ جي جُرئت ڪري ٿي. ڪهڙي خبر تہ مسلسل ناڪامين ۽ معياري بهتريءَ کان پانجهائپ، اسان جي اندر بهتر رُخ ۾ جاڳڻ واري خيال جون ئي پاڙون پٽي ڇڏيون هُجن! جنهن ڪري اسين هڪ طرف نام نهاد "عظيم ماضيءَ" کي ويٺا ياد ڪريون تہ ٻئي پاسي نميوارين کان پڄڻ لاءِ، مستقبل کي واضح انداز ۾ برداشت ڪرڻ کان پيا لنوايون. انهن ٻنهي پهلوئن تي نظر رکڻ لاءِ، ڪٿ، پرک يا تنقيد جي جيڪا ڪسوٽي هُجي ٿي، تنهن کي نہ رڳو عام رواجي زندگيءَ ۾ "ذوق" جي سند عطا ٿي چڪي آهي، بلڪ پڙهيل لکيل طبقي ۽ سماج جي ساڃاهہ وند حلقي بہ جڻ تہ تنقيد ۽ ڇنڊڇاڻ کي هڪ بدترين قسم جو گُناهہ قرار ڏيئي ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۾ ڪوبہ غلط مجرم يا ڏوهي شخص ڪونهي، سڀ "عظيم" ۽ "مهان" آهن. ظاهر آهي تہ جڏهن مهانتا ۽ عظمت جا معيار ماپا ئي اسان ٽوڙي ڦٽي ڪنداسين تہ، پوءِ ذلتن ۽ غدارين جي پرک ڪيئن ٿي سگهندي؟ ڪردار بہ جڻ تہ پاٿياٺ ٿي پوندا. جنهن بہ ٿانو ۾ وجهبن اهڙو ئي روپ وٺي بيهندا. جڏهن ڪردارن ۾ غير مستقل مزاجي ۽ اڻ وڻندڙ لچڪ انتها تي هوندي تہ پوءِ سماج بہ اهڙائي پلٽ پوندا. جهڙن سماجن ۾ اسان جيئندي جڻ تہ ڪن اڻڄاتل گُناهن جو سزائون ڀوڳي رهيا آهيون (اُميد اها آهي تہ وقت جي تبديلي انهن سزائن کي شايد اڃا وڌيڪ بگهو ڪري ڇڏيندي).

هي ڪتاب يا مضمونن جو مجموعو دراصل اخلاقي ۽ آدرشي قدرن ۾ يقين رکندڙ هڪ نوجوان ۽ سپنن جهڙي سنڌ جي حاصلات لاءِ (ٻگل دل سان ئي سهي ۾ نيت جي بيپناهہ سچائيءَ سان) جاڳرڻيندڙ اهڙي قلمڪار جي پيار جو پورهيو آهي، جنهن ۾ ٻنان ڪنهن لالچ يا خوف جي فقط حقيقتن جا اولڙا تواريخ جي آئيني منجهہ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ظاهر آهي تہ انهيءَ جرئت جي پاداش ۾ مٿس چڱا خاشا لفظن جا ڏنڊا ۽ طنزن جا تير تاڻيا ويندا. جو تہ حساب ڪتاب، ڪچ ۽ ڪٽ يا ٻلي ۽ ٻِلي جا فرق ميسارينديءَ آسان قدرن ۽ گُڻن جي عزت ڪرڻ ڇڏي ڏني آهي. هاڻي ٻاڻ وٽ سماجي برتري ماڻڻ لاءِ ٻئي کي قربانيءَ جو ٻڪرو (Scapegoat) بڻائڻ واري فنڪاري ئي دراصل سڀني خوبين جو سرچشمو بڻجي چُڪي آهي.

اها وبا سماج جي مڙني پرتن سان ڳنڍجي ڳڙي طور، ادب ۽ ڏاهپ جي رُخن ۾ بہ ڦهلجي چُڪي آهي، جتي اسان اڳواڻ طئہ ڪيل سچائين" جي اکيون ٻوٽي تقليد ڪندي، تنقيد ۽ ترتيب کان پڙ ڪيو بيٺي رهيا آهيون. سُڃاڻ حلقن ۾ بہ هڪ وڏي اڪثريت انهيءَ راءِ جي آهي، تہ عظمتن ۽ سُڃاڻيءَ جا جيڪي بہ مدي خارج معيار آهن، اُنهن کي ٻنان ڪنهن چون چران جي قبول ڪري وٺو ۽ اُنهن معيارن مطابق نامزد ڪيل سورمن جي سور ماڻپ جي باري ۾ پيدا ٿيندڙ سوالن کي فورن رد ڪريو ساڳي طرح حالتن ۽ روين جي ڇنڊ ڇاڻ تي بہ تحقيق نہ ڪريو. جو تہ ائين ڪرڻ سان اکيون ٻوٽي اعتقاد ڪرڻ واري

بيماريءَ سُڃاڻپ لڳي ٿي. جنهن جي نتيجي ۾ ڳُيل مٺن جي بند ٿيڻ ۽ ملندڙ ڪاروبار کي نقصان رسڻ جا انديشا ٿيڻ لڳن ٿا.

هتي اهو سوال پڻ پيدا ٿئي ٿو ته آخر ڪيستائين چرخو ائين ئي هلندو رهندو! صبح کي شام ۽ رات کي سحر چوڻ وارو اهو رواج سادگيءَ ۽ سچائيءَ جي سورج اڏو ڪيترو وقت جاري رهي سگهندو! حقيقت ته اها آهي ته معلومات جي تکي سرشتي ۽ تحقيق جي تيز ڌار ڪوڙ جي سياه پردي کي ايترو ته آسانيءَ سان چاڪ ڪري ورتو آهي، جو هاڻي اهو ٽينهن ڪو گهڻو پري ڪونهي، جو اسان جي تواريخ جا نام نهاد سورما، راڪشس نسل ۾ اچن ۽ مسلسل ناانصافيءَ جو شڪار ٿيل رد ڪيل ڪردار پنهنجي سر مهانتا جون ڪسوٽيون بڻجي پون:

"تن منهن موچارا مارئين، ملير جنهن ماڳُ
ناقصد نوازي گهڻا، سندو تن ڀاڳ
اڳڻ مون اهاڳ، حُسن مون مِنِ ويو." (شاهه)

پر انهيءَ پد کي پهچڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان پنهنجي پسند مطابق پرستش ڪرڻ واري پٽ کان پاڻ بچائيندي، امر سچائين کي سنڌن نج ۽ سپاوڪ انداز ۾ قبول ڪرڻ جو ڏانءُ سکون. پلي ته اُن سان ذاتي، شخصي ۽ گروهي مُفادن تي ڪا ضرب چو نه پوي، پر ڪُليل فائدي (General Good) جي حصول جي ڪري اسان پنهنجي راءِ کي پنهنجي سر رد ڪرڻ/ واپس وٺڻ جهڙي اعليٰ ظرف جو مظاهرو ڪريون. يعني لٺ پلي پاءُ خاطر ڪُتو پر ڳالهه اُهه لڳ ڪرڻ جو هنر سکون.

ادب، علم ۽ اتهاس نويسيءَ جي فن ۾ جنڊ ڇاڻ ڪندي ڪنهن به تعصب جو شڪار ٿيڻ بدران راءِ سان ايمانداريءَ جو لاڳاپو برقرار رکڻ کپي. تنقيد جي روح کي تخريب ۽ تجريد جو ٻڪ ٻڌائڻ دراصل بديانتي ۽ ڪم ظرفيءَ جو بدترين مظاهرو ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ جو اسان کي اها سڌ هجڻ کپي، ته ڪنهن به فرد، واقعي يا حالت جي ڪٿ رڳو حواسن جي اُبنگي استعمال ذريعي نتيجا اخذ ڪرڻ جو نالو نه، پر شعور جي بلندين ۽ گهڻ رخي ڄاڻ کي، تخليقي جوهر سان سلهاڙي، اعليٰ درجي جي بصيرت ذريعي، ايمانداريءَ پري راءِ پيش ڪرڻ وارو عمل آهي. ڪٿ کي "راءِ پيش ڪرڻ جو عمل" اسين ان ڪري چونداسين جو ڪنهن به قسم جي فيصلي جو حق نه رڳو ماضي ۽ حال پر مستقبل وٽ به محفوظ هجي ٿو.

تنقيد يا ڪٿ ڪندي مقصد جي وضاحت ڪرڻ به لازمي آهي، جيئن ته ائين نه ڪرڻ سان حسد، نُڪته چيني، ڪلاخوري، اُسهپ ۽ تنقيد جي وچ ۾ جيڪي فرق آهن، سي سنجيو نا وڃن. منهنجو مقصد بالڪل واضح آهي ته جا ذهني رويا ۽ ڪٿ جا معيار چٽا هُجن، ڪين تنقيد ڏانهن به ايمانداريءَ پريل تخليقي انداز اختيار ڪرڻ کپي نه ڪي روايتي ۽ محدود سوچ وارو. مثال طور ڪنهن به علم ۽ استد لال سان لاڳاپيل تحرير تي ٽيڪا ٽپڻي ڪو روايتي خطيب يا ڪو هوشيار بيوروڪريٽ، پنهنجن طئه ڪيل معيارن مطابق ڪندو ته ظاهر آهي، ته اهو بالڪل ائين ئي ڪندو جيئن ڪنهن پولِ کي حسين مارويءَ جي تصوير ڏاهڻ لاءِ پهچي ۽ هو ڪنهن پوري پوليءَ جي تصوير ڏاهي ويهي رهي. انهيءَ سان ڳالهه اهو به ضروري آهي ته ڪوبه ڪنيندڙ پنهنجي فڪري لاڙن بابت وضاحتون پيش ڪندي تاثريت ۽ داخلي احساساتي پرک جي بنياد تي فيصلو صادر ڪرڻ جهڙي عياشيءَ بدران، پيٽ وار جائزي (Comperatine Studies) ذريعي

ثبوت، دليل ۽ حقيقتون بيان ڪري، ڇاڪاڻ جو اهڙن ڪندي انساني سماج منجهه ملي، حمايتي انداز (Favouratism) سنڌس فني ايمانداريءَ تي اثر انداز نه ٿي سگهندو.

سنڌ جي حالتن کي نظر ۾ رکندي، مان سمجهان ٿو ته اسان کي سنڌي سماج ڏانهن اهڙي قسم جي تنقيدي رويي لاءِ احترام پيدا ڪرڻ گهرجي. ڀاءُ اڪرام ساگر عباسيءَ جي تنقيدي مضمونن جو هي مجموعو "تاريخ جي ڪٽهڙي ۾" دراصل اسان جي سنڌ جي سماج اندر ڪردار سازيءَ جي سلسلي ۾ هڪ اهڙي ايمانداريءَ ڀريل ڪوشش چئي سگهجي ٿي جيڪا دل جي حضور، نيت جي خلوص ۽ سچائيءَ سان محبت جي طفيل سنڌ جي پڙهندڙ ماڻهن ۽ علم ادب سان دلچسپي رکندڙ دوستن وٽ مُناسب مڃتا ماڻيندي. لائق ليکڪ هن ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ پنهنجي وٽ اهم مطالعي ۽ حقيقتن جو خوبصورتيءَ سان توازن ڪيو آهي، پر اها به ڪيس پنهنجي داخلي ۽ جذباتي روين کي خارجي حقيقت پسندي ۽ اظهار کي معقوليت جي ڪنٽرول ۾ ڪرڻو پوندو. ڇاڪاڻ ته هن کي جيڪو ڪجهه ثابت ڪرڻو آهي، سو تسليم ٿيل ڪائناتي سچائين جي طفيل ۽ تنقيد جي اعليٰ معيارن کي نظر ۾ رکندي ٿي پيش ڪرڻو آهي. هونئن به هڪ انسان دوست ۽ باذوق فنڪار ڪڏهن به حتمي فيصلا نٿو ڏئي بدران رڳو حقيقت ۽ دليل کي پنهنجي اندر جو آواز بڻائيندو آهي ۽ پوءِ فيصلي جو اختيار هر فرد ۽ دؤر کي ارپي ڇڏيندو آهي، جو ته ڪنهن يوناني فيلسوف مطابق "ماڻهو ئي سڀ شيءِ جو ماپو هجي ٿو."

جيتري قدر سنڌس محنت جو تعلق آهي ته مان ته اهين چوندس ته سنڌ جي ساهتي ۽ علمي حلقن ۾ اڻ گهڙيل شاعريءَ ۽ بي ربط ڪالمن جي شڪل ۾ مسلسل جاري رهندڙ "شامِ غريبان" جهڙي صورتحال ۾، اڪرام جي هيءَ ڪوشش، صُبح جي ٿڌڙي هير وانگر بهرحال بيحد ساراهڻ جوڳي ۽ قدر جي لائق آهي. بلي ته معمولي شروعات ئي چو نه هُجي، پر ايتري پڪ آهي ته هميشه عظيم ڪمن جي شروعات عام رواجي عمل سان ٿيندي آهي. وڏن ڪارنامن پُٺيان روايتي قسم جي بيچيني ۽ اڻ تڻ لڪل هوندي آهي. توڻي جو سنڌ ۾ تخليقي ۽ تنقيدي رخن ۾ ٿيندڙ "پيش قدميءَ" کي نظر ۾ رکندي مان اڪرام جي هن پورهيي کي عام رواجي طرح سان رنڊا روڙڻ نٿو سمجهان، پر پوءِ به منجهانئس اها اُميد ضروري ٿو رکان ته هو پنهنجي ضمير، سچائي ۽ محنت جي ساڻ سان سنڌ کي معياري بهتريءَ جي صورت ۾ هيا به تحفا ضرور اُجيندو رهندو. ڇاڪاڻ جو اهو نه رڳو سنڌس قومي، اخلاقي ۽ انساني فرض آهي، پر عبوري دؤر منجهان گذرندڙ اجوڪي سنڌ اندر وجود جي ڪارج پرپي هجڻ ۽ پنهنجي سوچ ۾ وجود جي لاءِ احترام ڀري تصور رکڻ لاءِ به، ضروري آهي ته هو پنهنجي وقت ۽ قلم جي سفلاتي هُجڻ جا عقلي، علمي ۽ تحقيقي جواز فراهم ڪندو رهي.

"ڪجهه نه کي اپني جوهن پارسا ني، ورنه يان
ذره ذره روڪشِ مُرشيد عالم تاب تها." (غالب)

انعام شيخ

گلشن اقبال
ڪراچي
11- اپريل 1996ع

ادب، علم ۽ اتهاس نويسيءَ جي فن ۾ ڇنڊڇاڻ ڪندي، ڪنهن به تعصب جو شڪار ٿيڻ بدران راءِ سان ايمانداريءَ جو برقرار رکڻ ڪيي. تنقيد جي روح کي تخريب ۽ تحريف جو ذريعو بڻائڻ دراصل بدديانتي ۽ ڪم ظرفي جو بدترين مظاهر ٿي سگهي ٿو.

مان سمجهان ٿو ته اڪرام ساگر عباسيءَ، پنهنجي هن ننڍڙي پر سگهاري ڪوشش "تاريخ جي ڪٺگهڙي ۾" بنيادي طور تي انهيءَ فرق کي بحث هيٺ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن ماضي ڏور توڙي ويجهي ماضيءَ ۾ سنڌ جي اهڙن ڪردارن جو اصل روپ پڌرو ڪرڻ جي جستجو ڪئي آهي، جيڪي تاريخ جي لحاظ کان ته معتبر ٿي لڳا، پر پنهنجي سماجي ڪارج جي حوالي سان بالڪل نيچ ۽ ڪُند نظر ايندا.

هي ڪتاب يا مضمونن جو مجموعو دراصل اخلاقي ۽ انساني قدرن ۾ يقين رکندڙ هڪ نوجوان ۽ سڀني جهڙي سنڌ جي حاصلات لاءِ (پڳل دل سان ئي سهي، پر نيت جي بي پناهه سچائيءَ سان) جاکوڙيندڙ اهڙي قلمڪار جي پيار جو پورهيو آهي، جنهن ۾ بنا ڪنهن لالچ يا خوف جي فقط حقيقتن جا اولڙا تواريخ جي آئيني منجهه ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

انعام شيخ

SINDH
PUBLISHING
HOUSE
KARACHI

قيمت: ۴۰ روپيا

سورھ سنڌي ادب

صاحب خان ”سورھ“ ميراڻي

Cell No: 0344 3919786
0300 3404488